

Əlyazması hüququnda

NƏRGİZ MUSA qızı HACIYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK ÜSLUBİYYATI

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Hüseyn Abbas oğlu Əsgərov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əzizə Nurqələm qızı Mikayılova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universiteti**
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “ ____ ” _____ 2018-ci ildə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” “ _____ ” 2018-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: **S.Y.Məmmədova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrılıqda fonetika və üslubiyyatla bağlı uğurlu tədqiqat işləri çoxdur. Lakin fonetika və üslubiyyatın kəsişməsində təzahür edən linqvistik hadisələrin tədqiqi haqqında bu fikri söyləmək olmaz. Məlumdur ki, üslubi araşdırmalar dilin fonetik, leksik və qrammatik laylarında təzahür edən spesifik nitq hadisələrini üzə çıxarmağa və bu əsasda dilin bütün sferalarında ifadə imkanlarının hüdudlarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman dilin normativ və normadan kənar təzahür formaları birlikdə və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Bədii dildə xüsusi üslubi formalarla yanaşı, ədəbi dil faktları da məqsəddən asılı olaraq müxtəlif vəzifələr yerinə yetirə bilər. Buna görə də üslubiyyat hər iki fakta müraciət etməli, onların fikrin ifadəsindəki rolunu dəqiq, hərtərəfli aşkara çıxarmalıdır. Bu baxımdan ayrı-ayrı dil yaruslarına aid üslubi araşdırmalara daha böyük ehtiyac vardır.

Dilçiliyimizdə leksik və qrammatik üslubiyyat sahəsində zəngin araşdırmaların olmasına baxmayaraq, fonetik üslubiyyatla bağlı lazımi tədqiqata rast gəlmirik. Dünya dilçiliyində, eləcə də türkologiyada fonetik üslubiyyatın araşdırılması sahəsində xeyli tədqiqat işləri məlumdur, Azərbaycan dilçiliyində isə bu sahə, demək olar ki, tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində fonetik üslubiyyat haqqında ilk dəfə Ə.Dəmirçizadə ötəri məlumat vermişsə də, fonetik üslubiyyatın bölmələri, fonetik-üslubi kateqoriyalardan bəhs etməmişdir. Ə.Dəmirçizadədən sonra K.Əliyevin, A.Qurbanovun, M.Adilovun, T.Əfəndiyevanın, Q.Mustafayevanın, A.Bəylərovanın tədqiqatlarında fonetik üslubiyyatın bəzi məsələləri ilə bağlı müəyyən fikirlər özünə yer almışdır. Lakin bunlar fraqmental fikirlər olub, müvafiq sahənin ümumi mənzərəsini əks etdirə bilmir.

Hazırda fonetik üslubiyyata dair tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılır: fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin şəir və nəsrə tədqiqi, kompleks tədqiq. Fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin müxtəlif dillərin materiallarında ümumilik təşkil etməsi, intonasiya xüsusiyyətlərinin universallığı, fonosemantikanın predmeti olan səssimvolizminin bir çox dünya dillərində oxşarlığı, təqlidi sözlərdə səslə mənə arasında əlaqələrin olması dil əlaqələrinin, dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi üçün yeni imkanlar açır. Bu cür tədqiqatlar müasir multikulturalizm şəraitində fonetik üslubiyyat, interferensiya, alınmalar və innovasiyalar kimi məsələlərə işıq salmaq baxımından xeyli material verir. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının tədqiqi bu məsələlərin həlli yolunda uğurlu addımdır və bu cəhətdən xüsusi aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatından “üslubi fonetika” adı altında ümumi şəkildə bəhs olunmuş, fonetik-üslubi ifadə vasitələrinə öləri toxunulmuşdur. Lakin fonetik üslubiyyatın bölmələrinin sistemli tədqiqi, onların qarşılıqlı əlaqəsi və müqayisəsi, dilin digər səviyyələri ilə münasibəti kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Fonetik üslubiyyatın nəzəri məsələləri, onun fonosemantika ilə qarşılıqlı əlaqəsi, fonetik-üslubi kateqoriyaların üzə çıxarılması və mahiyyəti, fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin dilin ayrı-ayrı bölmələri üzrə tədqiqi, tələffüzün geniş mənada işlənmə xüsusiyyətləri və intonasiyanın komponentlərinin üslubi xüsusiyyətləri, habelə bir sıra vahidlər (paronimlər, səstəqlidi sözlər, fonetik dialektizmlər, fonetik kəkələmə) fono-üslubi cəhətdən lazımcıca araşdırılmamışdır.

Fonetik üslubiyyatın sistemli öyrənilməsi Azərbaycan dili və dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik üslubiyyat dilçiliyin bir sıra bölmələrini əhatə etdiyindən onun öyrənilməsi bu əlaqələri tam şəkildə meydana çıxarmaq, ədəbi dil qanunauyğunluqlarını, normalarının mahiyyətini, hətta sərhədini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən isə, müxtəlif sistemli dillərin əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da bu mövzunun araşdırılması aktuallığa malikdir. Belə ki, fonetik üslubiyyatın təşəkkülü və formalaşması səbəbləri ayrılıqda götürülmüş bir dil üçün deyil, ümumdil səciyyəsi daşıyır. Tarixən fonetik-üslubi ifadə vasitələri, demək olar ki, dünyanın bir sıra dilləri üçün ümumi olmuş, zaman keçdikcə hər bir dilin yazılı abidəsində və folklorunda özünəməxsus yer tutmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, bu sistemdə müxtəlif üslubi məqamlarda meydana çıxan fonosemantik laylar, habelə fonetik-üslubi ifadə vasitələridir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan bədii mətnlərinin, xüsusilə danışıq dili əsasında formalaşan folklor dili, satirik-yumoristik əsərlərin dili, danışıq dili, habelə müxtəlif publisistik yazıların dili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının kompleks şəkildə araşdırılması, bu dilin fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin təsnif edilməsi, fonetik üslubiyyatın bölmələrinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir.

- Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının nəzəri problemlərini araşdırmaq;
- Fonetik-üslubi kateqoriyaları müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının fonosemantika və fonomorfolojiya ilə əlaqəsini dəqiqləşdirmək;
- Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının seqment və

supersegment bölmələrini ayırmaq və tədqiq etmək;

- Azərbaycan dilinin fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin dildə tətbiqi sahələrinin tezliyini meydana çıxarmaq;

- Paronimlərdə, şəxs adlarında, frazeologizmlərdə fonetik-üslubi xüsusiyyətləri müəyyən etmək;

- Tələffüzün geniş mənada işlənmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- Dialoq sual-cavab replikalarında aktual üzvlənmə prosesində intonasiyanın müxtəlif çalarlara malik olduğunu üzə çıxarmaq;

- Təqlidi sözlərin, fonetik dialektizmlərin və kəkələmənin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onların psixoloji əsasını müəyyən etmək.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində fonetik üslubiyyatla bağlı dünya dilçiliyindəki müvafiq elmi ədəbiyyat, o cümlədən rus və türkoloji ədəbiyyat nəzəri mənbə rolunu oynamışdır. Burada Azərbaycan dilçiliyində mövzu ilə bağlı olan hər bir ədəbiyyata da müraciət olunmuş, hər bir fikir araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, tarixi-müqayisəli, tipoloji-müqayisəli metodlardan istifadə edilmiş, qarşılaşdırma və tutuşdurma üsullarına müraciət olunmuşdur. Araşdırmada Azərbaycan dilinin təsviri metodu həm Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının materialları, həm də digər dillərin fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin işə cəlb olunması əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının tərkib hissəsini fonetik-üslubi ifadə vasitələri təşkil etsə də, əslində onlar indiyə qədər ətraflı tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Fonetik-üslubi kateqoriyaların müəyyənəndirilməsi fonetik üslubiyyatın dilin bütün səviyyələrini əhatə etdiyini sübut edir və fonetik üslubiyyatın öyrənilməsi üçün əvəzsiz material hesab oluna bilər. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin fonetik-üslubi ifadə vasitələrinin yaranma səbəbləri izah olunur. Fonetik üslubiyyatın fonosemantika və morfonologiya ilə əlaqəsi ilk dəfə tədqiq olunur, fonetik üslubiyyatın bölmələrinin qarşılıqlı əlaqələri üzə çıxarılır. Bu işdə habelə fonetik üslubiyyatın bölmələri ayrılır, onların xüsusiyyətləri açıqlanır, onlara aydınlıq gətirilir.

Tədqiqat işində geniş mənada tələffüz xüsusiyyətlərinə baxılır, intonasiyanın, o cümlədən pauzanın və fonetik kəkələmənin üslubi xüsusiyyətləri, psixolinqvistika ilə münasibətləri ilk dəfə açıqlanır. Dialoqda aktual üzvlənmə zamanı sual-cavab cümlələrinin intonasiyasında olan müxtəlif çalarlar tədqiq olunur ki, bunlar dilçiliyimiz üçün yenilik sayıla

bilər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Bu günə qədər Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar fraqmental səciyyə daşmışdır. Təqdim edilən əsərdə isə faktiki dil materialları əsasında fonetik üslubiyyat kompleks halda tədqiq olunur;

– Fonetik üslubiyyatın özünəməxsus kateqoriyaları vardır və bu kateqoriyalar dilin müxtəlif səviyyələrini əhatə edir, onlar müxtəlif səviyyəli kateqoriyalarla eyni səciyyəyə malikdir;

– Ayrı-ayrı fonetik-üslubi ifadə vasitələri oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir və hissi-emosional fikrin ifadəsində hər birinin özünəməxsus rolu vardır;

– Dünya dillərində fonetik-üslubi məqamlarda xeyli uyğunluqlar vardır və bu, fonouslubiyyatın fonosemantika ilə münasibətində, xüsusilə, üzə çıxır;

– Azərbaycan dilinin fonetik-üslubi ifadə vasitələri fonetik-üslubi kateqoriyalarla sıx əlaqəlidir və onları formalaşdırır;

– Fonetik üslubiyyat seqment və superseqment bölmələrinə ayrılır, onlar qarşılıqlı əlaqədə olsa da, fərqli məqamlar da vardır;

– Superseqment vasitələrdən olan intonasiya və pauza fikrin dəqiq ifadəsində, emosional-ekspressiv münasibətin verilməsində əsas vasitələrdəndir;

– Ən müxtəlif münasibətlərin təzahüründə tələffüz geniş imkanlara malikdir və üslubi məqamların meydana çıxmasına yardımçı olur;

– Təqlidi sözlər, fonetik dialektizmlər və fonetik kəkələmələr fonetik-üslubi cəhətdən böyük rola malik olub, xüsusən bədii məqsədin həyata keçirilməsində uğurla istifadə olunur ki, burada fonetik kəkələmə və pauzanın psixolinqvistika ilə birbaşa əlaqəsinin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının əsasında dilin fonetik-üslubi kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi, səsle məna arasında əlaqələrin aşkar olunması, fonetik-üslubi fondun bölmələrinin üzə çıxarılması kimi nəzəri mülahizələr irəli sürülür. Burada əldə olunan nəticələr fonetik üslubiyyat üzrə aparılacaq gələcək araşdırmalara, Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının bölmələrinin daha dolğun izahına, fonetik üslubiyyatın dilin digər səviyyələri ilə əlaqələrinin aydınlaşdırılmasına əhəmiyyətli fayda verə bilər. Dissertasiyada bu işin ümumi istiqamətləri artıq müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işi özündən əvvəlki elmi işlərin davamıdır və gələcək tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatının funksional üslublarla əlaqə-

sinin aşkara çıxarılmasına kömək edə bilər. Bütün bunlar tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr təkcə Azərbaycan dili üzrə deyil, digər dillərin tədrisi üzrə kursların keçirilməsində istifadə oluna bilər. Odur ki, fonetik üslubiyyatla bağlı dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında, ixtisas kursu və seminarların təşkilində bu tədqiqatın nəticələrindən geniş istifadə etmək olar. Dissertasiya işi universitetlərin filologiya fakültələrində “Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı” adı altında ayrıca kurs kimi də tədris oluna bilər. Dissertasiyada təhlilə cəlb olunmuş paronimlər Azərbaycan dilinin yeni paronimlər lüğətinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində müzakirə olunmuş və açıq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları respublikada və respublikadan kənarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə əksini tapmışdır. Onlar işin məzmununu tam əhatə edir. Tədqiqat prosesində əldə olunmuş nəticələr haqqında müxtəlif elmi seminarlarda, konfranslarda çıxışlar edilmişdir. Dissertasiya ilə bağlı iki monoqrafiya, 41 elmi məqalə və səkkiz tezis nəşr olunmuşdur ki, bunlardan yeddisi xarici mətbuata aiddir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi və bədii ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

“Giriş”də tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, mənbələri, metodu, elmi yeniliyi göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiası, quruluşu haqqında qısa məlumat verilir.

I fəsil “**Fonetik üslubiyyatın nəzəri məsələləri**” adlanır. Bu fəsil beş yarımbölmədən ibarətdir; onların, hər birində problemin ayrı-ayrı məsələləri elmi baxımdan təhlil süzgəcindən keçirilir. “Fonetik üslubiyyat haqqında ümumi məlumat” adlanan ilk yarımbölmədə üslub, onun dünya dilçiliyi və o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi vəziyyətinə qısa nəzər salınır, müvafiq sahə terminlərinə münasibət bildirilir.

Üslub bir məfhum kimi qədim Yunanıstanda meydana gəlmiş, sonralar dünya dilçiliyində müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşsa da, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin əvvəlində tədqiqat meydanına çıxmışdır. İlk əvvəllər “dilçilik”, “yazıçının fərdi üslubu”, “ünsiyyət manerası”, “gözəl nitq”, “axıcılıq, dəqiqlik”, “ədəbi axın” haqqında elm kimi dərk

olunmuşdur. Üslubiyyat bir elm kimi üslublar haqqında nəzəriyyə olub, fikrin sözlə ifadəsinin daxili aspektini öyrənir. Bu baxımdan üslubiyyat ədəbiyyat və dilin kəşiməsində özünü reallaşdırır. Hətta tədqiqatçılar üslubiyyatı iki yerə ayırır: linqvüslubiyyat və ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı. Onlar bir problemin iki aspekti olsa da, onları ayırmaq zəruridir¹. Təbii ki, burada üslubiyyat iki müxtəlif aspektdə nəzərdən keçirilir; birinci halda dil vasitələrindən istifadə üsulu kimi, ikinci halda fərdi bədii yaradıcılıqda fikrin obrazlı-emosional tərzdə ifadə edilməsi kimi. Bunları bir-birindən tam şəkildə ayırmaq mümkün deyil, çünki hər ikisində dil materialına müraciət edilir.

Bütünlükdə “üslubiyyat dilin konkret kommunikativ nitq situasiyalarında insanlara subyektiv təsir göstərmək məqsədilə işlədilən qanunları barədə linqvistik elm sahəsidir”². Demək lazımdır ki, bədii məndə obrazlılıq, emosional-ekspressiv münasibət formalaşdırmaq üçün yalnız normadan kənar ifadə formalarından, yaxud poetik ifadələrdən deyil, habelə normativ dil formasından istifadə edilir, lakin bu zaman da müəyyən məqsədə tabe edilir. Üslubiyyat bu məsələləri kompleks şəkildə öyrənir.

V.Vinoqradov üslubiyyatı daha geniş anlamda alaraq, onun üç əsas tədqiqat sahəsini müəyyənləşdirir: 1) “sistemlər sistemi” olan dil üslubu və ya struktur üslubiyyat (danışqı, elmi, işgüzar, publisist, rəsmi-kargüzar və s.); 2) şifahi və yazılı nitqin müxtəlif semantik və ekspressiv xarakterli janrlarının xüsusiyyətlərini öyrənən nitq üslubiyyatı; 3) bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı – bədii əsərin bütün elementlərinin üslubunu, yazıçının fərdi üslubunu öyrənən bədii üslubiyyat³.

Müəllifin dil və nitq üslublarını bir-birindən fərqləndirməsi üslubiyyata müxtəlif baxışlardan yanaşmasından irəli gəlir. Belə ki, “sistemlər sistemi” olan dil üslubu dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadənin məhsuludur. Nitq üslubiyyatı isə artıq bədii ədəbiyyatın spesifik cəhətlərini dil aspektində öyrənmə zərurətindən meydana çıxmışdır.

Fikrin obrazlı-emosional ifadəsi yalnız leksik və qrammatik səviyyədə deyil, habelə fonetik səviyyədə verilir. Bu halda fonetik vahidlərin mümkün potensial imkanları, situativ təzahür formaları normativ formalarla vəhdətdə çıxış edir ki, bütün bunlar fonetik üslubiyyatın öyrəndiyi sahələrdir. O.S.Axmanova fonetik üslubiyyata belə tərif verir: “Fonetik

¹ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декадирования), Ленинград: «Просвещение», 1973, с.10

² Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. Москва: «Высшая школа», 1983, с.17

³ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: «АН СССР», 1965, с.5.

üslubiyyat – üslubiyyatın bölməsi olub, söz və söz birləşmələrinin tələffüz variantlarının ekspressiv xüsusiyyətlərini tədqiq edir”¹.

Fonetik üslubiyyat termininin dilçilikdə ilk dəfə işlədilməsi N.S.Trubetskoyun adı ilə bağlıdır. 1939-cu ildə nəşr etdirdiyi “Fonologiyanın əsasları” kitabında o, fonetik üslubiyyatı xüsusi bir elm sahəsi kimi ayırır². Lakin bu linqvistik sahənin adlandırılmasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Qeyd edək ki, “tələffüz üslubu” fonetik üslubun daxili bölgüsü ilə müəyyənləşən termdir. Lakin bəzən “tələffüz üslubları” daha böyük anlamda, yəni “nitq üslubları” yerində işlədilir.

Müxtəlif tələffüz şəraitində fonemlərin dəyişməsinin səbəbləri fərqli olduğu kimi, onların üslubi və ya qeyri-üslubi, hətta normativ olması da funksionallıq cəhətdən fərqli səciyyə daşıyır. “Tələffüz üslubu” fonemlərin konkret şərtlərdə dəyişməsinə – tələffüz formasını nəzərdə tutur ki, bu da orfoepiya ilə əlaqədardır və orfoepik normalarla müəyyənləşir. Digər (fonetik, leksik, qrammatik və orfoqrafik) normalar kimi, orfoepik normalar da bilavasitə üslubiyyatın predmeti deyil.

Bir sıra dilçilər “tələffüz üslubu” terminini fonetik üslubiyyat məqamında istifadə edirlər. İ.A.Veşikova “tələffüz üslubu”ndan bəhs edərək, onun tədqiqində üç mərhələnin olduğunu qeyd edir: 1) L.V.Şerbanın əsərlərində “tələffüz üslubu” anlayışı; 2) R.İ.Avanesovun üslubi konsepsiyası; 3) M.V.Panovun əsərlərində fonouslubiyyat məsələləri³. Qeyd edək ki, fonouslubiyyatın tədqiqində ilkin mərhələ müəllifi L.V.Şerba da bu anlayışı “tələffüz üslubu” termini ilə adlandırmışdır⁴. Lakin bu ənənəvi anlayışda hər şey hələ tam açılmamışdır. İ.A.Veşikova göstərir ki, bu mərhələlər fonouslubiyyatın müxtəlif aspektlərini əhatə edir və mahiyyətcə biri digərinin davamıdır. Bu mərhələlərdə dilçiləri düşündürən məsələlər 1) fonouslubiyyatın tədqiqində fonetik hadisələrin müəyyən olunması, 2) onların reallaşmasını həyata keçirən faktların müəyyən olunması və 3) fonetik hadisələrin istifadəsinin dildə işlənmə qanunauyğunluğudur. Göründüyü kimi, müəllif fonouslubiyyatın yalnız üslubi məqamları deyil, bu üslubi məqamların meydana çıxması üçün dilin

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: «Советская энциклопедия», 1969, с.456-457

² Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Москва: «Иностранная литература», 1960, с.9

³ Вешикова И.А. Орфоэпия. Основные теории и прикладные аспекты. О содержании термина «стиль произношения» (начальный этап в изучении фонетики). М., Изд. Флинта: Изд. «Наука», 2007, с.105-129. rucont.ru/ashx?oid=129984.

⁴ Щерба Л.В. О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе / Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с. 21-25

özündə olan qanunauyğunluğun da öyrənilməsi fikrinə şərik çıxır.

Fonetik üslubiyyatın ayrı-ayrı sahələri də müxtəlif adlarla, gah “fonologiya”, gah “fonika”, gah da “fonoüslub” adı altında tədqiq olunmuşdur. N.S.Trubetskoy fonetika ilə fonologiya terminlərinin arasında ciddi sərhəd qoymağın vacibliyini nəzərə çatdıraraq, “fonologiya” termini eksplikativ planda üzə çıxdığı üçün onu məhdud səviyyədə işlətmək lazım olduğunu qeyd edir. Müəllif səsə ekspressiv və apelyativ tərəfdən tədqiq olunmasını “fonoloji üslubiyyətə” aid edir və onu “səs üslubiyyəti” adlandırır¹.

Azərbaycan dilçiliyində bu hadisəni adlandırmaq üçün “üslubi fonetika” terminindən istifadə edirlər, lakin T.Əfəndiyeva haqlı olaraq ilk dəfə “fonetik üslubiyyət” terminindən istifadə edir².

Son illərdə türkologiyada, xüsusən yəqut, özbək dillərinin fonetik üslubiyyətinin öyrənilməsi sahəsində ciddi tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır.

II yarımbölmədə fonetik-üslubi kateqoriyalar haqqında bəhs açılır. Hər bir elmin özünəməxsus kateqoriyaları vardır. Ümumdil faktı kimi dilin bütün sahələrində eynicinsli hadisələrin ümumiləşərək yaratdığı linqvistik hadisə kateqoriya adlanır³. Bütünlükdə kateqoriya fəlsəfi anlayış kimi çox geniş məzmunu malik olub, hər bir elmin ümumiləşdirilmiş spesifik cəhətlərini özündə ehtiva edir. Dilçilikdə də kateqoriya müxtəlif sahələrdə müxtəlif anlamlarda istifadə olunur. Dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid linqvistik kateqoriyalar ətraflı şəkildə tədqiq olunsada, xüsusən, üslubiyyətin əsas məfhum və kateqoriyaları, məsələn, üslub, üslubi mənə, üslubi rəng, üslubyaradan vasitələr, ekstralinqvistik üslubyaradan faktorlar və s. aktual məsələlər hələ də özünün tam həllini tapmamışdır. Hətta bir sıra dilçilik lüğətlərində, o cümlədən O.O.Axmanovanın lüğətində qrammatik, morfoloji, leksik-semantik, sintaktik kateqoriyalara yer ayrılmışdırsa, fonetik-üslubi kateqoriyalardan bəhs olunmamışdır.

Dilçilikdə üslubi kateqoriyalar haqqında ilk dəfə R.Q.Piotrovski məlumat vermiş, daha doğrusu, onları müəyyənləşdirmişdir. Müəllif “üslubi rəng”, “əlavə üslubi çalarlıq” və “emosional-qiyətləndirici mənə”ni üslubi kateqoriya kimi təqdim edir⁴.

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Москва: «Иностранная литература», 1960, s.9

² Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: “Elm”, 1980, s. 6

³ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar. Bakı: API nəşriyyatı, 1966, s.3

⁴ Пиотровский Р.Г. О некоторых стилистических категориях /«Вопросы языкознания», №1, 1954, с. 68.

M.N.Kojina üslubiyyatın əsas məfhum və kateqoriyalarının şərhində üslub, üslubi məna, üslubi rəng, üslubyaradan vasitələr, ekstralinqvistik üslubyaradan faktor və s.-nin aktual olaraq qaldığını, onların tam müəyyənliyə malik olmadığını qeyd etsə də, obrazlılığı, emosionallığı və ekspressivliyi üslubiyyatın kateqoriyaları kimi təhlil edir.¹

Azərbaycan dilçiliyində fonetik üslubiyyatdan ilk dəfə bəhs edən Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinin fonetik-üslubi vasitələrindən bəhs etməyin həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətini nəzərə alıb onu üslubiyyatın zəruri bir bəhsi kimi şərh etməyi vacib bildiyini qeyd edir², lakin kateqoriya məsələsinə toxunmur. Bəzi rus tədqiqatçılarının əsərlərində də “üslubi fonetika” termini adı altında məhz fonetik- üslubi ifadə vasitələri tədqiqə cəlb olunur³.

Üslubiyyat mütəxəssisləri dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi üslubiyyatın da özünəməxsus kateqoriyaları olduğunu qeyd edirlər. Lakin qovuşuq linqvistik faktların vəhdətində təzahür edən üslubi kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi mübahisəlidir; ekspressivlik və emosionallıq çox vaxt bir yerdə işlənir, bir-birinə sinonim anlayışlar kimi şərh olunur. Bunlar nitqə ifadəlilik verir, ifadəliliyin əsas vasitəsi kimi təzahür edir. K.Əliyev obrazlılığı yaradan məcazlar sistemini, sinonimliyi və frazeologiyanı üslubi kateqoriya hesab etsə də, emosionallıq və ekspressivliyi üslubi kateqoriyalara daxil etmir⁴. Müəllif ekspressivliyi üslubi normalardan biri hesab edərək, emosionallığı onun tərkib hissəsi kimi təqdim edir.

Ekspressivlik universal kateqoriya kimi bir sıra elm və sənət sahələrinə: üslubiyyata, dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, incəsənətə, estetikaya, məntiqə, psixologiyaya, genetikaya aid olub, formal, semantik, funksional və kateqorial vahidlərin homogen və geterogen əlaqələrini ehtiva edir. Bu kateqoriya danışanın həmsöhbətinə və ya əşyaya məntiqi, məqsədyönlü, subyektiv, emosional və estetik münasibətini ifadə edir, təsiretmə xüsusiyyətinə malik olub, ünsiyyət prosesində gücləndirmə, aktuallaşma, qeydetməni yerinə yetirir. Dildə hər bir səviyyənin ekspressivliyi: qrafik, fonetik-fonoloji, leksik, frazeoloji, sözdüzəltmə, qrammatik və mətni ekspressivlik vardır və onların hər biri subyektiv, emosional və ya estetik

¹ Кожина М.Н. Стилистика и некоторые ее категории. Пермь: «Пермский университет», 1961, с.13-23

² Дəmirçizadə Ə.М. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, s.43

³ Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. Ленинград: «Учпедгиз», 1960, с. 95-117

⁴ Əliyev K.Y. Üslubiyyat və üslubi kateqoriyalar haqqında / Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı: “Elm”, 1970, s.18.

münasibət forması olub, müvafiq vasitələrlə reallaşır¹.

Dilin fonetika layı digər sahələrlə bağlı şəkildə müəyyənləşdiyindən bu əlaqələndirici kateqoriyalar fonetik-üslubi kateqoriyalardır. Bunlara mətn kateqoriyalarından emosionallıq və ekspressivliyi, alliterasiyanı, modallığı, təkrarlıq və simmetriklik kateqoriyalarını, habelə paronimlik kateqoriyasını aid etmək olar. T.Əfəndiyeva göstərir ki, həm emosionallıq, həm də ekspressivlik çeşidli vasitələr əsasında meydana çıxır və müxtəlif funksiyalarda fəaliyyət göstərir. Lakin həmin kateqoriyaların müstəqilliyi onlar arasında mümkün olan yaxınlığı inkar etmir; bu kateqoriyalar nə qədər müstəqil olsalar da, müəyyən bir nöqtədə birləşir, çünki emosional sözlər semantika etibarilə həmişə ekspressivdir².

Dilin fonetikasi özlüyündə emosionaldır; belə ki, istənilən səslənmə müəyyən emosional vəziyyətin ifadəsidir və müvafiq emosional reaksiya ilə də qarşılır. Digər laylarda ifadə tərzini fonetik ifadə tərzini ilə birbaşa bağlı olduğundan fonetik-üslubi araşdırmalar zamanı emosional və ekspressiv mənə çalarlarının ortaya çıxmasında qrammatik-morfoloji, qrammatik-semantik kateqoriyaların da rolunu müəyyənləşdirmək, aşkara çıxarmaq və izah etmək vacibdir. Xüsusən intonasiya universal kateqoriya kimi çıxış edir. Ekspressivlik, xüsusilə, müxtəlif mənalar ifadə edən intonasiyalarda özünü büruzə verir.

Aydındır ki, poetiklik kateqoriyası ilkin olaraq linqvistik nəzəriyyədə meydana çıxmış, poetik fikrin ifadəsində dil materialından istifadə imkanları araşdırılmışdır. Bəzi dilçilər poetik nitqi estetik və poetik kateqoriya hesab edirlər³.

Poetik dil bu mənada obrazlı dildir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekspressivlik, emosionallıq, nəhayət, poetiklik sferası nitqin sahəsidir və xüsusi poetik forma dilin paradigma və invariantları şəklində mücərrəd halda mövcud deyil.

“Alliterasiya” adlı məqaləsində M.Adilov alliterasiyanı yaradan səs təkrarlarının müxtəlif növlərini göstərərək ümumi dilə məxus bu təkrarların fərdi-üslubi rol oynayan alliterasiyadan fərqləndiyini qeyd edir. Alim alliterasiya hadisəsinin Avropa dillərində üslubi, türk dillərində isə

¹ Тошович Б. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского/ хорватского языков. Москва: «Языки славянской культуры», 2006, 560 с. [gnosisbooks.ru>catalog>yask/6328](http://gnosisbooks.ru/catalog/yask/6328)

² Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: “Nurlan”, 2007, s.21

³ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: Изд-во АН СССР, 1965, с.207

həm üslubi, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən tədqiq edilməli olan ümumdil kateqoriyası hesab edir¹.

Fonetik-üslubi kateqoriyalardan biri təkrardır. Təkrar dilin bütün qatlarına: fonetik səviyyədə sintaksisə qədər bütün dil vahidlərinə xasdır. Buna görə də dilçilikdə təkrarın ümumdil hadisəsi kimi sistem xarakterə malik olduğu göstərilir. Dilçilikdə təkrarların subyektiv modal mənaya malik olduğu və üç əsas funksiyasını yerinə yetirdiyi göstərilir: 1) Təkrar replika vasitəsi kimi dialoji nitqə daxildir; 2) Ekspressivliyi artıran vasitədir; 3) Modallığın ifadə vasitəsidir².

Qeyd edək ki, modallıq, əsasən iki aspektdə təzahür edir: obyektiv və subyektiv. Məhz subyektiv modallığın mənası təkrarın tədqiqat obyektidir.

Təkrarlıq kateqoriyasının funksionallaşması, bir qayda olaraq, mətnə mümkündür. Öz reallaşma formalarına görə isə təkrarlar fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik olur.

Folklorun poetik mətnində təkrar kateqoriyası xüsusi aktivliklə təzahür edir. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar təkrarı folklorun aparıcı kateqoriyası hesab edirlər. Folklor mətni koqeziyanı, üzvlənmənin formal-struktur kateqoriyasını, modallığın məzmunlu kateqoriyasını, integrativliyi, məzmunlu konsepsual-informasiya kateqoriyasını da özündə ehtiva edir. Qeyd edək ki, təkrarlıq kateqoriyası məzmunlu kateqoriyalardan olan modallıqla reallaşır, müxtəlif çalarlıqlar ifadə edir, mətn kateqoriyaları olan bitmə və integrasiyanın reallaşmasında iştirak edir.

Mətn kateqoriyaları sıx qarşılıqlı əlaqədədir. İyerarxik cərgənin ilkin qatında universal təbiətə malik abstraksiyanın yüksək dərəcəsində olan kateqoriyalar yerləşir: integrasiya, bitmə, informativlik, koqeziya, üzvlənmə və s. Universal kateqoriyalardan əlavə daha mürəkkəb, fakültativ kateqoriyalar ayrılır və bunlar iyerarxiyanın aşağı qatında yerləşir; buraya modallıq və mətnaltılıq daxildir. Təkrar kateqoriyası ona tabe olan kateqoriyalarla birbaşa və ya bilavasitə əlaqədardır. Birbaşa tabelik təkrarla koqeziya, üzvlənmə və integrasiya arasında olur. Bitmə kateqoriyası və kontinium birbaşa və ya bilavasitə əlaqə xarakterinə malikdir.

Dil kateqoriyaları çoxaspektli səciyyəyə malik olub bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir ki, bu, dil işarəsinin reallaşmasının integrativ prin-

¹ Adilov M.İ. Alliterasiya. Azərbaycan bdi dilinin üslubiyatı. Oçerklər. Bakı: "Elm", 1970, s. 189-234

² Кулинич Л.В. О психолингвистическом аспекте изучения повтора. Фонетические средства стилиевой дифференциации текста в английском языке. М., 1984, с. 46-55

sipidir¹.

İnteqrasiya bütövün və elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin linqvistik ifadəsidir. İnteqrasiya prinsipi əsasında dil işarəsinin mənasının reallaşmasının müxtəlif dərəcələri dilin funksionallaşmasında üzə çıxır.

Müxtəlif səviyyəli kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini dil işarəsinin reallaşmasının inteqrativ prinsipi kimi xarakterizə etmək olar. Bu prinsipin fundamentallığı ondadır ki, inteqrasiya müxtəlif mənalardan sadəcə yığılı deyil, mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədir ki, bunun nəticəsində həmin mənalardan tam və ya hissə-hissə dəyişməsi, modifikasiyası mümkündür. Bu kateqoriyalarda məzmun bütöv semantik sahədir ki, həm qrammatik, həm də leksik mənalardan əhatə edir; bunlar bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən ümumi anlayışla birləşir. Belə kateqoriyaların məzmununu ayrı-ayrı semantik elementlərin qarşılıqlı münasibəti və mürəkkəb əlaqəsində üzə çıxır.

Dilçilikdə müxtəlif səviyyəli kateqoriyalar cərgəsində modallıq problemi xüsusi şəkildə qoyulur. R.Q.Sibaqatov göstərir ki, "...əgər müxtəlif səviyyəli kateqoriyaların mövcudluğu və ayrılması elmi fakt olaraq mövcuddursa, onda ifadə planında modallıq məhz bu müxtəlif sistemli kateqoriyalara aid olur"². N.N.Boldırev göstərir ki, leksik və qrammatik kateqoriyalardan əlavə, modus tipli kateqoriyalar var. Moduslu və ya qiymətləndirmə kateqoriyaları insan tərəfindən müxtəlif subyektiv fikirlərin konseptual məzmunu və formasını təmin edir³.

Modallıq müxtəlif vasitələrlə: fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrlə ifadə olunur ki, burada təkrar xüsusi rola malikdir. Belə ki, təkrarın özü də geniş anlamda alın bilər, yəni hər bir səviyyənin özündə təkrar faktları güclüdür və bunlar müvafiq sahələrdə modallığı, ekspressiyanı yaradan əsas kateqoriya kimi çıxış edir. Modallıq isə müxtəlif dil vahidləri ilə, müxtəlif dərəcələrdə və məqsədlərlə formalaşdırılır. Lakin modallıq hansı dil vahidi ilə ifadəsindən asılı olmayaraq, xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunur, daha doğrusu, intonasiya burada da universal səviyyədə çıxış edir; istər səs, söz, ifadələrin təkrarı, istər feil şəkilləri, istər modal sözlər və ya ara sözlər və s. olsun, bunların hamısı münasibətdən

¹ Адмони В.Г. Партитурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении // «Филологические науки», 1961 №3, с.5

² Сибататов Р.Г. Модальность как структурно-семантическое единство/ «Советская тюркология», 1978, №4, с.31

³ Болдырев Н.Н. Модусные категории в языке// Когнитивная лингвистика: Ментальные основы и языковая реализация. ч.1. Лексикология и грамматика с когнитивной точки зрения. Сб. статей к юбилею проф. И.А.Кобриной. СПб. Пригон, 2005, с.31-46. Boldyrev.ralk.info/dir/material/170 Mod Katub.pdf.

asılı olaraq, müxtəlif intonasiyalarla müşayiət olunur. Prosodik vasitələr digər dil səviyyəsinə məxsus vahidlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək, eyni modal münasibəti gücləndirdiyi kimi, həm də müxtəlif məna əlaqələri formalaşdırır. Bu prosodik əlamətlər intonasiyanın komponentləridir və onları xüsusi fonetik-üslubi kateqoriyalar kimi ayırmağa heç bir ehtiyac yoxdur.

Mətn dilçiliyinin məşğul olduğu əsas sahələr mətn kateqoriyalarının funksionallaşması və dildə reallaşmasının spesifikliyidir; məsələn, modallıq kateqoriyası, informativlik kateqoriyası, mətnaltılıq kateqoriyası, üzvlənmə kateqoriyası, partiturluq kateqoriyası və s. mətn dilçiliyinin araşdırdığı məsələlərdəndir. Fonetik üslubiyyatın mətnşünaslıqda öyrənilməsi probleminə xüsusi diqqət ayıran Y.M.Skrebnev bu sahəni “sintaqmatik fonetika” adlandırır. O, qeyd edir ki, sintaqmatik fonetikanın səlahiyyətlərinə prosodiya problemləri və səslərin mətnə yaratdığı qarşılıqlı əlaqə problemi aiddir. Müəllif bu cəhətdən nəsr və şeir dilində vurğulu və vurğusuz hecaların növbələnməsini, qafiyə, assonans və alliterasiyanın üslubi çalarlarını xüsusi qeyd edir¹.

Fonetik-üslubi kateqoriyalara səs strukturu üçün xarakterik olan simmetriklilik kateqoriyası da aiddir. Simmetriklilik dilin qanunauyğunluğu kateqoriyalarından olmasa da, nitqin qurulmasında, fikrin daha dəqiq və anlaşılıqlı ifadəsində əsaslı rola malikdir. Qeyd edək ki, dildə olan bu xüsusiyyət təbiət hadisəsi ilə bilavasitə bağlıdır; belə ki, təbiətdə olan simmetriya şeirdə, poeziyada, bu baxımdan da dildə ritm vasitəsilə meydana çıxır, dilin poetik funksiyası da məhz onun kommunikativ funksiyasına əsaslanır. Simmetriklilik söz səviyyəsində səslərə, cümlə səviyyəsində sintaqmların paralel işlədilməsinə yönələn nitq hadisəsidir. Bu fakt yalnız emosional münasibətin ifadəsinə xidmət etmir, habelə nitqin maraqlı, cəlbedici qurulmasının əsas amillərindəndir.

Paronimlik də fonetik-üslubi kateqoriyalara daxildir. Leksik-semantik kateqoriya kimi təqdim olunan paronimiya dilçiliyimizdə yalnız leksikada müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirən paronimlərdə bu funksiyaların meydana çıxmasının ilkin şərti məhz səslərin müxtəlif şərtlərdə fərqlənməsidir. Burada da üslubi məqsəd fonetik vasitələrlə həyata keçirilir. İ.A.Boduen de Kurtene dilçilik və dil kateqoriyalarını ayıraraq qeyd edir ki, “dil kateqoriyaları mahiyyətcə dilçiliyin kateqoriyalarıdır, lakin xalqın dil

¹ Скрбнев Ю.М. Очерк теории стилистики. Горький, 1975, с.130-134

həssaslığına əsaslanır”¹. Dil həssaslığı, sözsüz ki, dil materialından məqsədamüvafiq istifadədir ki, burada səslənmə əsas rola malikdir.

Birinci fəslin üçüncü yarım bölməsində fonetik-üslubi vasitələrdən bəhs edilir. Üslubiyyat təlimində fonetik-üslubi kateqoriyalarla fonetik-üslubi ifadə vasitələri fərqləndirilir. Məsələyə kateqorial yanaşma bu fərqləri meydana çıxarsa da, onlar arasında ciddi sədd çəkmək də düzgün olmazdı; bu linqvistik hadisələr bir-biri ilə bağlı və qarşılıqlı əlaqədədir. Fonetik-üslubi kateqoriyalar məhz fonetik-üslubi vasitələrlə reallaşır. Fonetik-üslubi kateqoriyalar dil-nitq dixotomiyasında qanunauyğun model kimi təzahür edirsə, fonetik-üslubi ifadə vasitələri praktik şəkildə bunu nitq parçalarında meydana çıxaran nitq materialı kimi meydana çıxır. İ.B. Qolub fonetik-üslubi ifadə vasitələrinə sait və samit səslərin ahəngdarlığını, anafora və epiforanı, habelə səs təqlidi sözləri, səsobrazları, səs təsvirinin emosional funksiyasını, söz vurğusunu, ritm, qafiyə, sözün uzunluğunu aid edir².

İ.V. Arnold müəllifi fonetik-üslubi ifadə vasitələrinə təkrar, qafiyə, ritm, ölçü, alliterasiya, anafora, epifora və s. daxil edir³.

Ə. Dəmirçizadə fonetik-üslubi ifadə vasitələrini istifadə imkanlarına görə ortaqlı və xüsusi olaraq iki yerə bölür: 1) Həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilənlər; 2) Ancaq tələffüzdə istifadə olunanlar. Birinci növ vasitələr ortaqlı, ikinci növ xüsusi fonetik vasitələr adlanır. Müəllif fonetik-üslubi vasitələri habelə “mənəsi və səslənməsi arasında uzlaşma olan sözlər” və “səslənməsi ilə mənəsi arasında əlaqə olmayan sözlər” deyərək iki qrupa ayırır. Birincilərə sövti-təqlid, sövti-təsvir və nidaları aid edir, fonetik kəkələmə və fonetik dialektizmləri ayırır. Müəllif təqlidi sözləri ifadə və cümlələrin səslənməsi ilə mənaları arasında canlı, təsirli ahəngdarlıq yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən son dərəcə əlverişli fonetik-üslubi vasitələrdən biri hesab edir⁴.

Qeyd edək ki, fonetik-üslubi vasitələr çoxdur, rəngarəngdir; bunların ətraflı və geniş şəkildə öyrənilməsi yalnız üslubi araşdırmalarla deyil, habelə dilçiliyin digər sahələri, xüsusilə, təcrübi fonetika, ədəbiyyatşünaslıq, natiqlik və səhnə dili kimi çox vacib sahələrlə, hətta ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılacaq ciddi tədqiqat işləri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

¹ Куртене Б.И.А. Избранные труды по общему языкознанию, т.1, М., 1963, с.60

² Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. Москва: «Высшая школа», 1976, с.162-206

³ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декадирования), Ленинград: «Просвещение», 1973, с. 208-224

⁴ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, s.46.

Fonetik-üslubi vasitələrə tələffüz ahəngdarlığı, dilin səs tərkibi, sait və samitlərin yerləşməsi, xüsusi fonetik-üslubi vasitələrə vurğu, durğu, ton, intonasiya və s. aiddir.

Fonetik-üslubi ifadə vasitələrindən biri alliterasiyadır. Tədqiqatçılar alliterasiyanı qədim türk xalq şeirinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qeyd edirlər¹. Şeirdə səs təkrarları avtonom deyil, onları təşkil edən digər bütöv sistem münasibətlərinə: ritm, intonasiya və bütövlükdə şeirin ümumi məna fəaliyyətinə, onda xarakter və vəziyyətlərin təsvirinə daxildir, buna görə yalnız bunların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə aldıqda səs təkrarlarını tədqiq etmək və şeirdə onların bədii-ifadəlilik imkanlarını öyrənmək gərəklidir.

Ayrı-ayrı türk xalqları poeziyasında alliterasiya müxtəlif cür rol oynayır. Kiçik və Orta Asiya xalqlarında, Volqaboyu, Şərqi Türküstan, Qafqaz xalqlarında, xüsusilə türk və özbəklərdə alliterasiya şeirin əvvəlində onu bəzəyən vasitə kimi işlədilir. Bu xalqlarda alliterasiya poetik formanı yaratmaq üçün o qədər də vacib deyil. Tatar, başqırd, çuvaş, tuva, yakut, altay və digər türk xalqlarında isə alliterasiya təkcə bəzək vasitəsi olmayıb, əsas ritmik kompozisiya funksiyası daşıyır, daha doğrusu, qafiyə kimi sətirləri sıralayır və bəndlərə bölür. Onun işlənməsi vacib xarakter alır. Dildə əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bəzi dilçilər alliterasiyadan istifadə dərəcəsinə görə dilləri iki qrupa ayırırlar: 1) alliterasiya dilin özü, onun sistemi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir (türk, qədim german dilləri və monqol dilləri), 2) alliterasiya bədii mətnə ritm yaratmaq, emosional-ekspressiv mühit yaratmaq üçün istifadə olunur².

Hər hansı bir dildə alliterasiyanın əmələ gəlməsi müəyyən linqvistik qanunlarla əlaqəlidir. Alliterasiya daha çox şeirdə təzahür etdiyi üçün tədqiqatçılar onun mənşəyinin sintaktik paralelizmlə bağlı olduğunu qeyd edirlər³. Şeirdə ahəng, misraların düzülüşü, bərabərlik və s. təkrarlardan və sintaktik paralelizmdən törəmişdir. Qrammatik qafiyələr də sintaktik paralelizmdən yaranmışdır. Qafiyə inkişaf edib təkmilləşdikcə alliterasiya zəifləmişdir.

V.M.Jirmunskiy türk xalqları poeziyasında alliterasiyanın mənşəyini söz təkrarının qalığı kimi izah edir, onun “üslubi ekspressivlik, emosional həyəcan” yaratmaq məqsədilə xüsusilə dastanlarda yaradıldığını qeyd

¹ Əliyev M.Ə. Azərbaycan xalq poeziyasında alliterasiya və qafiyə // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1976 №1, s. 52

² Vəliyeva M.V. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı, 2008, s.52

³ Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха / «Вопросы языкознания», 1968 №1, с. 23-42

edərək, onu qədim türk dastanları materialı əsasında təhlil edir¹. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, german dilləri ilə müqayisədə türk və monqol dillərinə xas olan alliterasiya öz sərbəst xüsusiyyəti ilə səciyyələnir².

Şeirın strukturu və bu strukturda olan təkrarla sıx əlaqədar olan alliterasiyanı bəzən təkrarlar sisteminə daxil edirlər və qeyd edilir ki, aqlütinativ dillərdə söz kökünün sabit qalması, sözün davamlılığı alliterasiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur³.

Daha qədimlərdə mahnı mətnləri məhz şifahi şəkildə oxunduğu üçün sözlərin əvvəlində səslərin eyniliyi daha güclü təsiredici vasitə olmuşdur. Bu fakt özünü Azərbaycan xalq mahnılarında, tapmaca, bayatı, atalar sözlərində və s. qoruyub saxlamışdır. Dil səviyyəli alliterasiya baxımından müasir türk dilləri bir-birindən az fərqlənir. Lakin üslub səviyyəli alliterasiya subyektiv səciyyəli olub, türk dilləri üzrə bir-birindən fərqlənir.

Qeyd edək ki, istər tarixi aspektdə, istərsə də müasir səviyyədə türk dillərində alliterasiya olan sözlərin tərkibində fərqli məqamlar vardır. Belə ki, qədim türk şeirində daha çox *q, g, k* səsinin alliterasiyası geniş yayıldığı halda, klassik Azərbaycan şeirində daha çox *d, r, m, n* səslərinin alliterasiyasına rast gəlinir.

Təbii ki, heç də bütün səslər alliterasiya üçün bərabər imkan yaratmır. Bu funksiya üçün ilk olaraq, vurğulu, əsas saitdən qabaq dayanan samit seçilir. Digər səs təkrarlarının növləri kimi, alliterasiya heç də həmişə kəmiyyət hadisəsi deyil, ilk növbədə pozisiyon, kompozisiyon hadisədir ki, poetik mətnin dinamikasına bağlanır, təkrarlıq prinsipini reallaşdırır. Poetik məndə alliterasiyanın kompleks şəkildə öyrənilməsi belə bir fikri yaradır ki, ona tək cə səs təkrarının xüsusi halı kimi deyil, habelə poetik mətnin struktur və kompozisiyasını formalaşdıran poetik üsul kimi baxmaq lazımdır.

Alliterasiya saiti aparıcı mövqeyə çıxarır, vokal mövqeyi əsas, vacib element edir, sözün və sintaqmın səs aparatını formalaşdırır. Bu zaman alliterasiyalaşan səsin sözün heç də ilk samiti olması vacib deyil; vacib olan odur ki, o, sözdə, ifadədə müəyyən mövqeyə malikdir və əsas vurğulu saitin əhatəsində təzahür edir.

Səs təkrarlarının bir növü də assonansdır. Assonans, adətən,

¹ Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» / Книга моего деда Коркута, М.-Л.:«АН СССР», М.-Л., 1962, с.148

² Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха / «Вопросы языкознания», 1968 №1, с. 31

³ Линин Н.А. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов // «Известия Восточного факультета АГУ им. В.И.Ленина», т.1., Вак1, 1926, с. 148

alliterasiyalaşan sözlərdə özünü göstərir, daha doğrusu, alliterasiya güclü olan yerdə assonans faktı da özünü göstərir; bu zaman vurğulu hecalarda saitlərin təkrarı müşahidə olunur. Bəzən bu iki dil faktı, yəni həm alliterasiya, həm də assonans birləşdirilib bir ad altında – alliterasiya kimi öyrənilir. Lakin eyni zamanda təkrarlanan saitlərdən əvvəl gələn başlanğıc samitlər fərqlənə də bilər. Digər tərəfdən isə, sözdə ilkin mövqedə də assonans hadisəsi vardır ki, burada alliterasiya faktı özünü göstərmir. Sait və samitin təkrarından yaranan bu iki fakt həm işlənmə mövqeyi və tezliyi, həm də yaratdığı effekt baxımından da fərqlənir. Eyni saitin təkrarı dildə çox az halda müşahidə edilə bilən hadisədir və saitlərin səslənmə yaxınlığının özü də assonansın poetik effektinin güclü olmasına imkan vermir. Samitlərin küylü-cingiltili xarakteri onların səslənməsində dəyərliyi artırır.

Səs təkrarı səstəqliddə də təzahür edir; bu sözlər gerçək aləmin səs hadisələrini təqlid yolu ilə özündə əks etdirir. Bu zaman sözün forması nisbi eyniyyətli olur. Səstəqlidi sözün yaranması üç əsas mərhələdən keçir. Birinci mərhələ təbiətdəki təbii səslənmənin eşitmə orqanları ilə qəbuludur. İkinci mərhələdə eşitmə orqanları tərəfindən qəbul edilən səsin xarakteri fikrən müəyyən olunur. Üçüncü mərhələdə isə eşidilən səsin təkmilləşməsi, deyilən səsin seçilməsi prosesi gedir. Səstəqlid səstəsvirlə – səslərin seçimi ilə bədii əsərdə səs obrazı yaratmaq məqsədi ilə işlənilə bilər.

Şeiri nərsdən ayıran əlamətlərdən biri qafiyədir. Qafiyə təkrarın mühüm elementlərinə malik olub, obrazlı-emosional deyim tərzini formalaşdırır ki, bu da poetik dil üçün əsas şərtlərdəndir. Bəzən qafiyə və alliterasiyanı eyni hadisənin iki müxtəlif tərəfi kimi təqdim edirlər. Bu zaman alliterasiya və qafiyənin səs təkrarına malik olmaları əsas alınır. Halbuki alliterasiya ilə qafiyə arasındakı bu yaxınlıq əslində ciddi ayrılığı da meydana çıxarır; onların formalaşma spesifikasiyası kimi, işlənmə məqamı və məqsədi də başqa-başqadır. Qafiyənin alliterasiyadan əsas funksional fərqi ondan ibarətdir ki, qafiyə gözlənilən və əvvəldən məlum olan kompozisiya komponenti rolunu oynayır, alliterasiya isə gözlənilməyən, qəfil meydana çıxan bədii-poetik faktor kimi çıxış edir. Alliterasiya kompozisiyalı təkrar olub, formal-struktur əlamətləri ilə qafiyəyə oxşayır. Lakin alliterasiya sözün bilavasitə vurğulu hissəsində tətbiq olunursa, qafiyə vurğudan sonrakı mövqə qədər uzanır. Alliterasiya və qafiyəni birləşdirən digər cəhət hər iki kompozisiya üsulunun özlüyündə heca təkrarını ehtiva etməsi, variantlılıq yaratmasıdır, lakin qafiyə sözün sonunda, alliterasiya əvvəliündə olur. Alliterasiyalaşan təkrar təkrarlanan hecaların bərabər vurğulu olması üzərində qurulur ki, bu hal onu sözün strukturunun prosodik və struktur-heca strukturuna bağlayır.

Qafiyənin mətnin prosodik xarakteri ilə əlaqəsi onda görünür ki, qafiyə hecanın vurğulu olmasını ehtiva edir, o isə mətnə ahəngdarlıq yaradır, ya da vurğusuz heca ilə birlikdə qafiyə əmələ gətirir. Vurğusuz hecalar öz-özünə ahəngdarlıq yaratmır və qafiyə əmələ gətirmir. Poetik mətnin səs quruluşunun əsas vasitələrindən sayılan qafiyə üslubi çalarlığa malikdir.

Fonetik-üslubi ifadə vasitələrindən olan intonasiya da əhəmiyyətli rola malikdir. İntonasiyanın üslubi rolu, hər şeydən əvvəl, onun müxtəlif vasitələrlə, hiss-həyəcan və insanın əhval ruhiyyəsi ilə, nitqin ekspressiv çalarlı hissələri ilə, cümlələr və hətta ayrı-ayrı səslərlə (hündürlüyün, temp, tembr və pauzaların dəyişməsi), ikincisi, bədii estetik funksiya ilə üzə çıxır ki, bu funksiya nitqin ahəngdarlığını və ritmliyini təmin edir.

N.V.Çeremisina intonasiyanın əsas komponentlərinə məxsus dörd aspekti ayırır. Birinci aspekt intonasiyanın xüsusiyyəti olub, müxtəlif dünya dillərinə xasdır və emosiyaları, affektiv və qeyri-affektiv sözləri, mənalı vahidləri ifadə edir. Bu, intonasiyanın musiqililiyidir. İkinci aspekt məzmandan asılı olaraq intonasiyanın xüsusiyyətidir. O, nitqin sintaktik quruluşunu, onun cümlələrə ayrılması və ritmik qurulmasını müəyyən edir. Bu, linqvistik və ya fonoloji intonasiyadır. Üçüncü aspekt intonasiyanın müxtəlif nitq üslublarına məxsusluğunu – temp, vurğu, dərin məna, fasiləni bildirir. Dördüncü aspekt intonasiyanın fərdi xüsusiyyətidir ki, bu zaman müxtəlif səsləri intonasiya ilə fərqləndirmək olar¹.

Bir çox dilçilər ritmi intonasiyanın komponentlərindən biri hesab edir. Həm ritm, həm də intonasiya öz əsasına görə səsin eyni fiziki xüsusiyyətlərinə malikdir. Lakin intonasiya ekspressiv və eksplikativ mənalara ifadəsinə xidmət edir, birincili və ikincili ritm isə müstəqil mənadan məhrumdur.

Nəsrə ritm formal yox, məntiqi xarakterə malikdir və ritmin vahidləri məntiqi qruplar halında, nitq kolonları və fonetik taktlar (sintaqmlar) şəklində, fonetik cümlələr və tərkiblər şəklində iştirak edə bilər. Nəsr ritmi əsərin yalnız söz – fonetik qurulma üsulu deyil, həm də mətnin ekspressivliyinin daşıyıcısıdır. Belə ki, nəsr ritmi üslubi funksiyaların bir neçə arqumentindən birini təşkil edir, daha doğrusu, üslubi məlumatı artırır. Üslubi funksiya konkret situasiyalardan, mətnin elementləri arasında okkazional münasibətlərdən asılıdır.

¹ Черемисина Н.В. Аспекты характеристики основных компонентов интонации. Вопросы лексикологии и синтаксиса // Уч. зап. серия филологических наук, №8(12), т. XVIII, Уфа:«Башкирское книжное издательство», с. 187-195

Mətnə ritmliyin supersegment ifadə vasitələri ilə əlaqəsini göstərən Q.N.İvanova yazır: "Mətnin ritmik-intonasiya quruluşu supersegment fonetik vasitələrlə – intonasiya (musiqi, tonun hərəkəti), pauzalar, məntiqi vurğular və templə qurulur. O, bilavasitə, tamamilə təsadüfi ekstralinqvistik şərtlərdən və danışanın şəxsi keyfiyyətlərindən asılı deyil, linqvistik faktorlarla – mətnin leksikası, onun qrammatikası, xüsusilə sintaksisi, aktual üzvlənmə və söz sırası, üslubiyat, habelə ekspressiv çalarlıq, modallıq və digər semantik kateqoriyalarla müəyyən olunur ki, bunlar hamısı mətnlə əlaqədardır"¹. Müəllif supersegment fonetik vasitələrin üslubi funksiyamı da yerinə yetirdiyini qeyd edir.

Şeir ritmi mürəkkəb yarımkomponent hadisədir, çoxobrazlı və hərəkətlidir, onun variantlılıq xüsusiyyəti nitqin bu formasına xüsusi ifadəlilik və ahəngdarlıq verir. Şeir ritminin komponentlərinə elə vahidlər aiddir ki, bir-birindən fərqlənirlər, başlanğıca və sona malikdirlər, bitkindirlər, öz quruluşuna görə oxşardırlar, təkrarlıqda ardıcıldırlar. Bu xüsusiyyət, hər şeydən əvvəl, ritmik qrupu xarakterizə edir – vurğulu heca ona yanaşan vurğusuz heca ilə növbələnir.

Ahəngdarlıq geniş anlayış olub, mahiyyət etibarilə fonika sahəsində üslubi normalar anlayışı ilə birləşir. Nitq səsələrinin ahəngdar düzülüşü sözlərin elə seçimidir ki, öz-özlüyündə nitq kəsiyinin ekspressiv gücləndiricisi kimi, yaxın, lakin öz aralarında bərabər olmayan evfoniya, alliterasiya, assonans, onomatopeya formasında çıxış edə bilər. Hər bir milli dilin səs quruluşu fərdi olduğu qədər də ahəngdardır. Bu ahəngdarlıq yalnız bədii dildə deyil, bütünlükdə dil sistemində özünü göstərir.

Ahəngdarlıq ümumbəşəri yox, ümummilli kateqoriyadır, daha doğrusu, hər bir dilin bədii ifadə vasitələri o dilin imkanları və milli düşüncə tərzilə bilavasitə əlaqəlidir. Ona görə də ayrı-ayrı dillərdə bədii ifadə vasitələri kimi, təkrarın xarakteri də spesifik cəhətlərə malikdir. Qədim və zəngin bədii ifadə vasitələrinə malik olan Azərbaycan dilində ahəngdarlıq da rəngarəng formalara malikdir.

Ahəng qanununun sözlərdə və şəkilçilərdə təzahürlərinin üslubi mahiyyətini başa düşmək üçün bu qanunun, xüsusən şeirdə nə kimi imkanlara malik olduğunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu qanuna görə söz tərkibində *a* ilə *ı*, *o* ilə *u*, *ü* ilə *ı* bir tərkibdə, bir sırada gələ bilmədiyini kimi, *k* ilə *ğ*, yaxud *g* ilə *x* və ya *ə*, *i*, *ü* ilə *ğ*, *x*, *q* səsələrinin bir fonetik tərkibdə gəlməsi xarakterik deyil. Bu hal tələffüz çətinliyini aradan qaldırır, onu

¹ Иванова Г.Н. Ритмико-интонационное строение текста (функционально-стилистический аспект).АКД,1990, 21 с.cheloveknauka.com>Языкознание>Русский язык

daha rəvan edir və ahəngdarlıq, səlis deyim yaradır. Bu isə bədii dil üçün, xüsusən də şeir dili üçün daha xarakterikdir.

Bu fəslin dördüncü yarım bölməsində fonetik üslubiyyatın fonosemantika ilə əlaqəsi araşdırılır. Qeyd edək ki, fonouslubiyyatı seqment və suprarseqment deyə iki böyük hissəyə ayırırlar. Seqment sahəyə səssimvolizmi, nitq səslərinin fonouslubi xüsusiyyətləri, superseqment sahəyə prosodik xüsusiyyətlər aiddir.

Səstəsvir hadisəsi fonosemantikanın mərkəzi kateqoriyalarından olaraq qədimdən bəri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu hadisə tipoloji dilçilikdə dillərin müqayisəsi aspektində, habelə psixolinqvistika, üslubiyyat, poetika, etimologiya, ontogenez məsələləri ilə bağlı tədqiq olunmuşdur.

Səstəsvir sistemi iki qrupa ayırır: səstəqlid və səssimvolizmi. Aktual fonosemantik istiqamətlərdən biri səstəsvirin poeziyada funksionallaşmasıdır.

Uşaq ədəbiyyatında səssimvolizminin rolu xüsusilə böyükdür; bunun səbəbi səssimvolozminin uşaq nitqində parlaq şəkildə təzahür etməsidir. Səslərin simvolları şeirin qiymətləndirmə emosional tonallığını yaradır və əsərin estetik dəyərinin qəbul olunmasında üslubi vasitə kimi istifadə oluna bilər. Burada əsas məqamlardan biri dilin digər vahidlərinin məhz fonetik vahidlər üzərində təşəkkül tapmasıdır; burada həm normativ, həm də üslubi səviyyədə fonetik vahidlərin rolu ilkin olaraq diqqəti çəkir. Müəyyən quruluşa malik səslənmə olmadan leksik semantika da yoxdur. Səslər semantikanı quru yerdən yaratmır; müxtəlif səslərin kombinasiyası qanunauyğun əlaqələr əsasında olur.

Funksionallaşan işarə sistemində geniş yayılan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən sistem dildir. İnsanların dilə yiyələnib onun işarələrini yadda saxlamaları üçün sözlər motivləşməlidir. Dillərin tarixinin tədqiqi göstərir ki, dil işarələrinin motivləşməsi dillərin ilkin inkişafında səstəqlidi və obraztəqlidi sözlərdə daha kəskin müşahidə olunur. Dildə işarənin semantik, morfoloji və fonetik motivləşməsi vardır.

Fonetik motivləşmə səstəqlidi sözlərdə xüsusilə özünü göstərir. Bu sözlərlə yanaşı, fonetik motivləşmə digər söz formaları ilə məna arasında bərabərliklərə, simvolik mənanı ifadə edən dil işarələrinin əhəmiyyətinə əsaslanır. Burada dil işarəsinin simvolik mənasının bir növü – nitq səslərinin simvolikası və birinci tip motivləşmə baş verir ki, bu da sözün səs formasının fonetik sahədə ifadəli olmasını təmin edir və buna görə fonetik məna adlanır. Fonetik məna və ya fonetik simvolizm ideyası məna ilə sözün səslənməsi arasında “həqiqi” əlaqənin axtarışından yaranmışdır.

Səstəqlid məsələlərinə ekspressiv nitqdə, uşaq dilində, üslubiyyat və

poetikaya, psixologiyaya aid tədqiqatlarda rast gəlinir. M.M.Mixaylov göstərir ki, üslubiyyat nitq səslərini onların mənası, obraz yaratması cəhətdən də öyrənir. Müəllifin fikrincə, nitqdə sözlərin səslənməsinin mənası ilə üst-üstə düşməsi özünü səstəqlidi sözlərdə göstərir¹.

Linqvistik kateqoriya olan səstəsvirin tədqiqinə əhəmiyyətli diqqəti dilçiliyin yeni integrativ sahəsi – fonosemantika ayırmışdır. Bu elm sahəsi fonetika, semantika və leksikologiyanın sərhəddində dayanıb bunların vəhdətini üzə çıxarır. Səstəsvir kateqoriyası universal statusa və bütün dillər üçün ümumi, invariant, həm də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Səstəsvir dil kateqoriyası digər universal dil kateqoriyası – ekspressivlik kateqoriyası ilə və hər şeydən əvvəl, obrazlı nitqin ekspressivliyi ilə əlaqədardır. Mətnə səstəsvirin tədqiqi məhz fonosemantika və fonouslubiyyat baxımından həyata keçir. Səstəsvirin fonosemantik aspekti fonosemantikanın prinsip və metodlarına əsaslanır. Fonouslubi təhlil mətnin səs quruluşunun öyrənilməsinə tədqiq olunan üslubun funksional istiqaməti mövqeyindən müəyyənləşdirir.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə səssimvolizminin öyrənilməsində bir neçə istiqamət mövcuddur. Eksperimental istiqamət amerika psixoloq və linqvistləri tərəfindən geniş tədqiq olunur. İkinci istiqamət olan fonetik məna nəzəriyyəsi dillərin müqayisəli-tarixi təhlili əsasında alman dilçiləri tərəfindən alman romantiklərinin ənənəsini davam etdirərək inkişaf edir. Burada etnoqrafiya faktlarına müraciət əsas amillərdəndir. Axır zamanlarda alman dilçiliyində səssimvolizminin psixolinqvistik mövqedən tədqiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Müxtəlif dillərdə sözlərin bir-birindən asılı olmadan yaranması təsdiq edir ki, fonetik simvolizm öz miqyasına görə universaldır. Universal fonetik simvolizm nəzəriyyəsinə görə, səslərlə məna arasında əlaqə onların ümumi fiziki oxşarlığından irəli gəlir ki, bu, səslər və onların ifadə etdikləri mənalara uyğundur. Bir çox müəlliflərə görə, ayrı-ayrı səslər öz konvensional mənasından başqa, digər mənalara məhz bu səslərin tələffüzü vasitəsilə malik olur. Tədqiqatçılara görə, simvolizm fonemə yox, artikulyator aparatına xasdır².

Fonetik məna bir çox halda sözün konnotativ mənasına uyğun gəlir. Bura təqliddən düzələn sözlər aiddir. Sözün fonetik motivləşməsinə təqlid olmayan sözlərdə, həmçinin konnotativ mənalı ekspressiv sözlərdə görmək

¹ Михайлов М.М. Стилистика русской речи. Чебоксары: «Чувашское книжное изд.», 1968, с.214

² Abdullayeva F.B. İngilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. AR nam. diss., Bakı, 2000, s.7

olur. Bunlar dil işarəsinin funksionallaşmasında fonetik mənanın nə qədər böyük rol oynadığını göstərir.

German, roman, slavyan, türk, fin, semit, birma, yapon, malqaş və s. dillərdə səstəqlidi sözlər və səssimvolizminin müxtəlif istiqamətlərdə: eksperimental-psixoloji və linqvotipoloji cəhətdən araşdırılması dünya dillərindəki səssimvolizminin universallığını sübut edir. Təqlidi sözlər və onun denotatı arasında qarşılıqlı qanunauyğunluqların olduğu sübut edilmişdir, bu dil vahidlərinin sözdüzəltmə imkanları aydınlaşmış, dilxarici və dillə əlaqədar faktorlarla üzə çıxması müəyyənləşdirilmişdir. Buradakı səslənmənin fono-üslubi cəhətdən araşdırılması fonosemantik araşdırmadan kənar mümkün deyil.

I fəslin beşinci yarım bölməsində fonetik üslubiyyatın fonomorfolojiya ilə əlaqəsindən bəhs edilir.

Morfonologiya ilə fonetik üslubiyyatın qarşılaşdığı məqamlardan biri sözlərin morfonoloji tərkibi ilə həmin sözlərin üslubi məqsədlə istifadəsidir. Bu baxımdan qoşa sözlər diqqət çəkir. Müasir dilimizdəki qoşa sözlərin bir hissəsi tarixən eyni kökdən yaranan müxtəlif fonetik tərkibli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu tip qoşa sözlər bu gün dilimizdə leksik vahid kimi işlədilsə də, əslində onların istifadəsi, bir qayda olaraq, üslubi səciyyə daşıyır, yəni onlardan emosional-hissi duyğuları ifadə etmək, ekspressiya yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Bəzi tədqiqatlarda onlar hətta intensivlər adlandırılır¹.

Qoşa sözlərin dildəki yerindən bəhs edən M.Əlizadə F.Sössürün dil-nitq barədəki konsepsiyasına əsaslanaraq, qoşa sözləri leksik vahid kimi dil kateqoriyasına, üslubi vahid kimi nitq kateqoriyasına aid edir². Həmin sözlərdə müasir dilimiz üçün anlaşılıq olmayan komponentin potensial məzmunu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və birləşmə imkanlarının tarixi səciyyəsi əsasında morfonoloji aspektdə aşkarlanır. Bu isə fonoüslubiyyatla morfonologiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Məsələn, “qonum-qonşu” sözünün hər iki komponenti tarixən “qonmaq” sözündən olsa da, müasir dilimizdə o məzmun qorunmamışdır. Hətta dilçiliyimizdə bu ifadələr bir tərəfinin mənası olmayan mürəkkəb sözlər kimi öyrənilir³.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Alliterasiyanın üslubi xüsusiyyətləri”**

¹ Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва: «ИВЛ», 1961, с.110-111

² Əlizadə M. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri. Filol. üzrə fəl. dok. diss., Bakı: 2014, s.6-7

³ Ramazanov K.T. Türk dillərinin cənub-qərb qrupunda sinonimlərdən düzələn qoşa sözlər// Azərb. SSR EA Xəbərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası), № 2, Bakı: 1976, s.55

adlanır. Bu fəsil on yarım bölmədən ibarətdir. İlk yarım bölmədə folklor dilində ritmin rolu araşdırılır. Burada layla, sanama, atalar sözü və məsəllərin, tapmacaların, xalq nağıllarının, əfsanə və əsatirlərin, bayatıların dilində ritmiklik yaradan vasitələrdən bəhs edilir. K.Byuxer yazır: “Öz inkişafının ilkin mərhələsində iş, poeziya və musiqi nə isə vahid bir şeyi bildirir; onları birləşdirən ümumi vasitə ritmdir ki, həm qədim musiqinin, həm də qədim poeziyanın mahiyyətini ifadə etmişdir və yalnız məlum hadisələrdə üzə çıxmışdır”¹. M.Vəliyeva bu fikrin doğru olmadığını qeyd edərək göstərir ki, əgər belə olsaydı, onda bütün dillər üçün eyni sabit şeir vəznə olardı. Əmək prosesindəki iş ritmi şeirin yaranmasına yalnız təkan vermişdir².

Əslində ilk insanların işin ahənginə uyğun olaraq həyata keçirdikləri ritmik hərəkətlər onlarda səslərin təkrarını, ahəngdarlığı, nəhayətdə ritmik musiqini yaratdı ki, bu da xalq nəğmələrində, laylalarda, nağıl və dastanlarda, atalar sözü və məsəllərdə, tapmacalarda, uşaq oyunlarında və şifahi xalq yaradıcılığına xas olan digər janrlarda indi də qalmaqdadır. Dilin yaranması xalqın poetik yaradıcılığının inkişafının əsas amili oldu. Bu poetik yaradıcılıq xalqın inam və ayınləri ilə sıx bağlı olduğundan məhz musiqi ilə yerinə yetirilirdi.

İlk baxışda sadə görünən əfsunlar daş, su, ağac kultu ilə bağlı ilkin inamlardan yaranmışdır. Bəzi əfsunlarda *s* və *ş* səslərinin əvəzlənməsini, yağışı, suyu bildirmək üçün işləndiyini, bu obrazı yaratmaq üçün müvafiq səslərin təkrarlanmasını görürük.

Qeyd edək ki, müasir anlamda danışiq səsləri xüsusi bir mənə daşımır, lakin qeyd edək ki, burada leksik mənə nəzərdə tutulur və danışiq səslərinin leksik mənə bildirməməsi onların mənasız vahid olduğu anlamına gəlməməlidir. Qədim çağlarda ayrı-ayrı səslərin mənə ifadə etdiyi məlumdur, digər tərəfdən isə, sətəqlidi sözlərin, nidaların və bu tipli digər sözlərin səslənmə əsasında meydana çıxdığını da bilirik. Bu baxımdan həmin tipli sözlərin səs ilə, onun təbiəti ilə bağlı olduğu aydınlaşır. Bir tapmacaya müraciət edək:

*Hədəndi, ha hədəndi,
Dörd qırağı bədəndi.
Yaşıl vurdum, al çıxdı,
Görəsən bu nədəndi?*

Aydındır ki, tapmacada əsas məqsəd intellekti yoxlamaqdır. Bu

¹ Бюхер К. Работа и ритм. 1923, 126 с. Clubochek.ru/lib/php?dog=28&rat=1

² Vəliyeva M.V. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı, 2008, s.10

cəhətdən hər hansı varlığın mühüm əlamətlərinin sadalanması kifayətdir. Lakin xalq yaradıcılığı yalnız intellektual səviyyəsi ilə deyil, həm də obrazlı ifadə tərzii ilə səciyyələnir. Azərbaycan xalqı bədii təfəkkürü ilə seçilən xalqlardandır, tapmacaları da obrazlı şəkildə ifadə etmək ümumi yaradıcılıq tendensiyasından irəli gəlir. Deməli, tapmacanı yaradan xalqın məqsədi fikri çılpaq şəkildə vermək deyil, həm də ona öz bədii təfəkkür şirinliyini əlavə edərək, həm məzmun, həm də forma cəhətdən cəlbedici, diqqətçəkən əsər ərsəyə gətirməkdir.

İkinci yarım bölmədə folklorlarda alliterasiyanın yaranma mənbələri araşdırılır. İnsanların dünyanı qavrama yol və vasitələri bədii yaradıcılıqda ifadəsini tapır. Bədii yaradıcılıqda təkcə gerçək aləm olduğu kimi, təqlid şəkildə əks olunmur, bu faktlara düşüncə, münasibət əlavə olunur. Zaman-zaman təfəkkürün, mücərrəd anlayışın inkişafı ilə əlaqədar gerçəkliyə münasibətin özündə daha rəngarəng və mükəmməl formalar meydana çıxır.

Şifahi nitqdə ekspressiya daha çox səslənmə ilə – intonasiya və səslərin ritmikliyi ilə yaradılır. A.Blok yazır ki, insan təbiət hadisələrinə nə qədər yaxın olursa, səsi bir o qədər gur, sözlər ritmik olur. Əfsunlar və ona yaxın formalar zaman keçdikcə təkrarlanır, bu zaman səslər də, ritmik tərkiblər də təkrar olunurdu. İlk insanların həyat şəraiti ilə əlaqədar onlar formula kimi yadda saxlanırdı, insanlar arasında bir-birinə ötürülür, gələcək lirik janrların əsası qoyulurdu¹.

Din, elm, incəsənətin inkişafı ilə tabu, anaqram təfəkkürü tamamilə aradan çıxdı. Lakin professional poetik yaradıcılıqda, qədim təfəkkür arxetiplərində anaqram texnikası canlanır ki, onunla tabu denotatlar neo-denotatlara keçir. Anaqramlarla yanaşı, qipoqramlar yaranır, məndə açar, qəlib sözün fonem və hecaları təkrarlanır.

Anaqramın yaranması şeiirdə alliterasiyanın, müxtəlif səs təkrarının, “səs-məna bağlılıqları”nın, müəyyən dərəcədə qafiyənin yaranmasına təsir edir; buna görə anaqramlar şeirin kompozisiyasını formalaşdırır. Qədim yunan mətnlərində alliterasiyanın olduğunu qeyd edən A.S.Desnitskiy göstərir ki, belə səs təkrarları tamamilə universal hadisə olaraq, hər bir ədəbiyyatda yaranır və yarana bilər. İlk növbədə bu, paralelizm və təkrarlara əsaslanan mətnlərdə yaranır ki, bütün xalqların folkloruna xasdır².

Fəslin üçüncü yarım bölməsində yanılmaclarda səstəsvir leksikasının

¹ Блок А. Поэзия заговоров и заклинаний. Собр.соч. , т.5, М., 1971, с. 36-59

² Десницкий А.С. Библиейский паралелизм и эллистиническая риторика. Уч.зап. РАН, М., 1999 №2, с. 17-31. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Десницкий> Андрей Сергеевич.

fonetik-üslubi funksiyası araşdırılır. Səstəsvir leksikası kiçik ölçülü xalq yaradıcılığında, o cümlədən yanılmaclarda, qaravəllidə daha çox özünü göstərir. Kiçik ölçülü xalq yaradıcılığı janrlarında bu cür fonetik müdaxilə məqsədlilə səciyyə daşıyır. Bu yolla yaranan ritmiklik yanılmac və qaravəllilərə qarşı diqqəti artırır, qavramanı gücləndirir. Məsələn: *Variydi, yoxuydu, bir adsız kişinin, adsız arvadın bir cüt oğlu, bir cüt qızı variydi. Hadı, Hudu, Qodu, Dodu.* (“Hadı, Hudu, Qodu, Dodu”. Azərbaycan folklor antologiyası. Ağbaba folkloru.)

Oyun folklor şeirlərinin səslənməsində lateral *l* səsi, kiçik saitlər oyunun hərəkətini artırır, uşağı oyuna hazırlayır. Bütün oyun mahnıları üçün ekspressivlik, dinamiklik, alliterasiyanın zənginliyi, sözlərin təkrarı, ahəngdar qafiyə, yaxşı hazırlanan dialoq, intonasiya polifoniyası xarakterikdir. Yanılmaclarda sonor samitlərdən olan dodaq *m* və dodaq-diş *l* samitinin yerdəyişməsi diqqəti cəlb edir. Yanılmacın əsas funksiyası onun sürətli deyilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman təkcə eyni səslərin təkrarlanması yox, habelə məxrəcə görə bir-birinə yaxın olan səslərin növbələşməsi yanılmacın keyfiyyətini yüksəldir; belə ki, yaxın məxrəcəli səslərin deyilməsi çətinliyi yüksək keyfiyyətli yanılmacın əlamətidir.

Bu fəslin dördüncü yarım bölməsi nağılların dilində fonetik-üslubi xüsusiyyətlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Xüsusən uşaq nağıllarında və heyvanlar haqqında nağıllarda olan mahnılar nitqin sadə və bitkin formasından xəbər verir. Bu mahnıların əsasında müxtəlif təkrarlar durur. Nağıllarda olan bu ritmik mahnılarda şeir dilinin xüsusiyyətləri, səslərin ahəngdarlığı, təkrarlar, qafiyə, alliterasiya, assonans və s. fonetik üslubi vasitələr özünü göstərir. Mahnının bütün şeirləri bir-birinə təkrarlarla bağlanır. Ritmik quruluş, şeirlərin eyni uzunluğu, şeir bəndində təkrar bəndlərin ahəngdarlığı, iki bənddə təkrarı və qafiyənin ahəngdarlığı ilə müəyyən olunur. Qafiyə, alliterasiya, assonans bu mahnılarda ahəngdarlıq yaradır.

İbtidai insanlar hər hansı bir işi görərkən tabu, yaxud mənasız sözlərdən istifadə edirdilər ki, get-gedə onların yerini müəyyən say sistemi tuturdu. Bu sözlər uşaq folklorunda, əyləncəli oyun mahnılarında qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, folklor məhz mənalı, yadda qalan sözlərlə ağızdan-ağıza keçərək yaşayır. Sanamaların bədii xüsusiyyətlərindən irəli gələrək onlar sözlə ritmi birləşdirir. Belə sanamalarda müəyyən saylar işlənsə də, bəzilərində yalnız şeir ritmi sanama xarakteri daşıyır.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda keçirilən bir çox mərasimlər müxtəlif oyunlarla birlikdə icra olunmuşdur. Bu oyun adlarının özündə bir ahəngdarlıq vardır. “Kosa-kosa”, “Qələndər, ay Qələndər”, “Oğru-oğru”, “Qoz-qoz”, “Qaçaq-qaçaq”, “Qazlar-qazlar”, “Beşdaş”, “Motal-motal”,

“Bəli-bəlican” və s.

Nağılların bir qismini təşkil edən sehirlə nağılları digər nağıllardan ayıran cəhət onlarda poetik formulalardan istifadə edilməsidir. Folklorun digər ənənəvi poetik vasitələri kimi, sehirlə nağılların formulalarına geniş variantlaşma xasdır ki, bu, özünü həm poetik formulaların söz-komponentlərinin dəyişməsində, həm də bütöv ənənəvi poetik formulaların dəyişməsində göstərir. S.Abdullayeva yazır: “Müəyyən vəziyyətdən asılı olaraq, nağıl danışan improvizasiya yolu ilə bir sözü başqası ilə əvəz edir və yeni-yeni formulalar yaradır. Dastan və nağıllarda eyni situasiya təkrar olunduqca həmin formulalar da təkrarlanır. Bu improvizasiya və təkrarlar şifahi nitqin məğzini təşkil edir¹.”

Təkrar nəticəsində yaranan bu variant-formulalar frazeoloji birləşmələrdə xüsusilə özünü göstərir. Xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsulu olan frazeologizmlərdə məcazi anlam forma-məzmun vəhdətində meydana çıxır.

Sintaktik quruluşuna görə leksik-morfoloji variantlar daha çox feillərdən düzələn elə formulaları ifadə edir ki, müxtəlif hərəkətləri bildirsə də, məzmunca oxşar olub, biri digərini müşayiət edir və vahid bütöv kimi çıxış edir. Məsələn, “*gedib-gəlmək*”, “*yemək-içmək*”, “*geyim-gecim*”, “*bəzək-düzək*”, “*çal-çağır*”. Bu tip variantlaşma zamanı müvafiq feildən yaranmış eyniköklü isimlər feillərin özünü əvəz edir. Bu zaman yalnız feildən yaranan isimlər deyil, habelə feili sifətlərin substantivləşmiş formalarından da geniş istifadə olunur. Bu komponentlərin bir qismi hətta yazılı ədəbi dil üçün xarakterik olmasa da, nağıl dilində yayılmışdır. Məsələn: *Vəzir yeməlidən, içməlidən, geyməlidən götürdü* (“Usta Abdulla”); *Bala, bu yolların biri gedər-gələr yoldu, o biri gedər-gəlməz yoldu ki, ora gedən bəni insan geri qayıtmamışdır* (“Cəlayivətən”).

Təbii ki, Z.M.Petenevanın epik frazeoloji formulaların tautoloji xarakterli olması fikri ilə razılaşmaq olmaz². Dildə, xüsusən də folklor dilində hər sözün, hər səsin daşdığı yük, funksiya vardır.

İkinci fəslin beşinci yarım bölməsində Azərbaycan tapmacalarının fonetik-üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Qeyd edək ki, tapmacaların leksik və sintaktik xüsusiyyətləri G.Axundova tərəfindən tədqiq olunmuşdur, lakin burada da fonetik-üslubi imkanlar araşdırılmamışdır³.

¹ Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: “Elm”, 1998, s.24

² Петенева З.М. Формульность как определяющая черта стилистики фольклорного текста / «Вопросы стилистики», «Саратовский Университет», 1988, с. 126-134

³ Axundova Г.И. Лексические и синтаксические особенности азербайджанских народных загадок. Баку: “Elm və təhsil”, 2014, с. 195

Azərbaycan tapmacaları güclü alliterasiya ilə müşayiət olunur. Belə ki, tapmacalarda ahəngdarlıq həm bölgüdən alınan parçaların formal oxşarlığı, həm də alliterasiya ilə yadılır. Buradakı ahəngdarlığın formalaşması zamanı daxili bölgülərin ilk səslərinin eyniliyi böyük rol oynayır. Məsələn: *Qara toyuq qapıda yatar; Yol üstə yoğun oxlov*. Bəzən bu tipli alliterasiyanın yaranmasında səs eyniliyi yox, səs yaxınlığı rol oynayır. Məsələn: *Balaca Cəfər parça təpər; Bir özü var min gözü*.

Bu tip tapmacalarda alliterasiya daha çox paralel konstruksiyalarda özünü göstərir. Bu bölmədə tapmacalarda alliterasiyanın zəngin və rəngarəng formaları təhlilə cəlb olunur. Bu formalar yalnız obrazlılıq baxımdan əhəmiyyət daşıyır, habelə mətnin ciddi dəyişməsinin qarşısını almaq, onu yarandığı şəkildə gələcəyə ötürmək üçün də xüsusi rol oynayır.

Fəslin altıncı yarımbölməsində Azərbaycan atalar sözü və məsəllərində fonetik-üslubi xüsusiyyətlər araşdırılır.

Atalar sözü və məsəllərin xalqın yaddaşında əsrlər boyu saxlanmasının səbəbini M.A.Rıbnikova belə izah edir: "Atalar sözünün adsız aparıcısı nəyə görə ritm, assonans, qafiyə, metafora nə olduğunu bilmədən ona can atır, məqsədinə nail olur? Çünki yaxşı ifadə olunmuş fraza asan yadda qalır. Yaxşı ifadə olunmayan fikir isə nə qədər ağıllı olsa da, şifahi nitqdə unudulur, dəqiq, möhkəm rəbitəli söz isə əsrlərcə yaşayır"¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərinin rəbitəliyi, şeir nitqinə meyli onların yadda saxlanması üçün səbəb deyil, onların aid olduğu poetik növün xüsusiyyətlərindən, daxili məzmunundan doğur. Atalar sözlərində ritmi yaradan vasitələrdən biri qafiyədir. Müşahidələr göstərir ki, atalar sözlərində qafiyə təsadüfi xarakter daşımayıb, xüsusi əhəmiyyətə malik səs düzümüdür. Onlarda məhz müəyyən mənalı sözlər qafiyələnir və bununla da diqqət məhz ona yönəldilir. Deməli, həm səslənmə, həm də məna atalar sözlərinə bir ahəng, obrazlılıq verir. Məsələn: *Tutulmayan **oğru**, Xandan **doğru**; Yaxşını yada vermə – **hayıfdir**, Yamanı yada vermə – **ayıbdır**; Palaza **bürün**, Elnən **sürün***.

Elə hallar da olur ki, paralel olan komponentlərdə bir sözdən başqa, bütün sözlər eynilə təkrarlanır, fərqli olan və əslində atalar sözündə əsas fikri daşıyan sözlər qafiyələnir. Məsələn: *Dərd var, **gələr** keçər, Dərd var, **dələr** keçər; **Birlük** harada, **Dirlik** orda; **Harda çalğı**, **Orda qalğı***.

Bəzi atalar sözlərində qafiyələnmə ikiqat xarakter daşıyır, belə ki, atalar sözlərində paralel konstruksiyalarda olan sözlərin hər ikisi qarşılıqlı

¹ Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки. Москва: «АН СССР», 1961, с.7-27

şəkildə qafiyə təşkil edir. Məsələn: **Rəhmət yazana, lənət pozana.**

Yeddinci yarım bölmədə frazeologizmlərdə səslərin ahəngdarlığından bəhs edilir. İdiomlar məcazi anlamda söz birləşmələridir və bu baxımdan leksik obrazlılığın əsas vasitələrindən sayılır. Yaranışı etibarilə ekspressivliyə xidmət edən frazeologizmlərdə obrazlılığın digər üsulu— fonetik obrazlılıq elementlərinin olması onların ritmik-ahəngdar mövqeyini gücləndirir. İdiomlarda *d, q, b, k, g, t, s* səslərinin alliterasiyası özünü daha çox göstərir. Məsələn:

Deyirəm dünyanın ən bədbaxtıdır

Dərdinin dərmanı dərd olan dəli (B.Vahabzadə);

Bəzən şairlər bir idiomatik ifadə ilə müxtəlif mənalı sözlər yarada bilir, buna dilçilikdə söz oyunu, kalambur deyilir. F.Sadıqın “Külək” şeirində oxuyuruq: **Külək kələyimi kəsəcəkdİ, Küləyin kələyini kəsdim. Kələyin də küləyi kəsildi. Külək kələyimi kəsəcəkdİ, Kələyin kələyini kəsdim. Küləyin də kələyi kəsildi.**

Şair bu şeir parçasında maraqlı söz oyunu yaratmışdır. “*Kələyini kəsmək*” ifadəsi alliterasiyalı idiomdur. Şair “*külək*” və “*kələk*” sözlərini də oyuna qataraq “*Küləyin kələyini kəsdim*”, “*Kələyin kələyini kəsdim*” kimi kalambur ifadələr yaratmışdır ki, burada “*k*” səsinin alliterasiyon mövqeyi əsasdır.

Feili frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi tərkiblərdən ibarət olur və burada həm xarici, həm daxili alliterasiya özünü göstərir: **Bədir yağ yeyib yaxada gəzdiyiniz!** (İ.Əfəndiyev).

Frazeoloji birləşmələrin elə tipi var ki, eyni kök sözlərdən təşkil olunsada, ayrılıqda heç bir frazeoloji məna ifadə etmir. Belə birləşmələr dilçilikdə tautoloji birləşmələr adlanır. Bunlarda feil bir köklə ifadə olunur və birinci komponent feilin kökünə uyğun söz olub, eyni cür səslənir. Belə birləşmələrdə söz oyunu, kalambur xarakteri görünür. Məs.: **Yağ verin yağlamağa, bal verin ballamağa** (Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. El çələngi).

Dilimizdə *boyasına boyanmaq, əymə əymək, itiyi itmək, eşmə eşmək, qurğu qurmaq, təzəni təzələmək, köhnəni köhnəltmək, davranış davranmaq, yerləş yerimək, gəliş gəlmək, təpər təpmək* (S.Əhmədov) və s. frazeoloji ifadələrdə təkrarlı alliterasiya güclü ahəngdarlıq yaratmışdır.

Ahəngdarlıq somatik frazeologizmlərdə də geniş yayılmışdır. Somatik sözlərin xiazm şəklində təkrarlanması faktı da ahəngdarlığın güclənməsinə xidmət edir. Məsələn: **Əhməd qalaçaya çatanda görür qapıda bir qoca qarı oturub, alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy** (“Oxxay” nağılı). Dilimizdə güclü ritmikaya malik somatik frazeologizmlərin zəngin növlərindən istifadə edilir.

Səkkizinci yarımbölmədə qoşa sözlərdə fonetik-üslubi xüsusiyyətlər araşdırılır.

Qoşa sözlər söz yaradıcılığının bir qolu olsa da, onlarda güclü alliterasiya da müşahidə olunur. Alliterasiya həm ad, həm də feil tipli qoşa sözlərdə özünü göstərir. Adlarda alliterasiya, demək olar ki, bütün səslər üzrə meydana çıxır. Qoşa sözləri təşkil edən sözlərdə sözəvvəli səslərin rəngarəng münasibəti vardır. Burada kəmiyyət və keyfiyyət təzahürü əhəmiyyətli rol oynayır. Burada saitlərin, samitlərin və saitlərlə samitlərin səs ahəngdarlığı müxtəlif formalarda meydana çıxır. Faktlar göstərir ki, qoşa sözlərdə alliterasiya ikiqat səsuyğunluğu ilə müşayiət olunduqda onlar daha uğurlu olur, onlarda emosional-ekspressiv təsir daha güclü olur, söyləyəndə, dinləyəndə də xoş təsir bağışlayır.

Qeyd edək ki, ciddi ahəngdarlığa malik elə qoşa sözlər də var ki, zahirən onlarda heç bir alliterasiya və ya digər səsuyğunluğu, qafiyəlilik yoxdur. Məsələn: *qırıq-sökük*, *qorxu-hürkü*. Bunlarda ahəngdarlıq eyni struktura və uyğun səs qarşılıqlarının növbələşməsinə malik olmalarından irəli gəlir. Belə ki, bu tipli qoşa sözlərin komponentləri, əsasən, düzəltmə sözlərdən ibarət olur və bu sözlərdə şəkilçi müxtəlif variantlarda işlədilir.

Çox vaxt təkrarları qoşa sözlərlə qarışdırırlar, lakin onlar arasında eyniyyət qoymaq olmaz. Qoşa sözlər tarixi müstəqil sözlərdir ki, onların bir qisminə komponentlərdən biri müstəqilliyini itirmişdir. Təkrarlarda isə çox zaman sözün bir səsinin dəyişməsi və ya əlavə edilməsi ilə ya bir, ya da hər iki komponenti mənasız olan mürəkkəb söz yaradılır. Burada əsas məqsəd ekspressiya yaratmaqdır: *Yalan-palan*, *ət-mət*, *uşaq-muşaq*, *çəzə-fəzə*, *ənşər-mənşər* və s.

Doqquzuncu yarımbölmədə antroponimlərdə fonetik-üslubi xüsusiyyətlər araşdırılır. Azərbaycan xalqı dilin bütün sahələrində olduğu kimi, onomastik vahidlərin müəyyənləşdirilməsində, adların verilməsində də, bir tərəfdən, sözün məna-məzmun tərəfini əsas almışdırsa, digər tərəfdən, onun estetikasına, deyilişində asanlıq və gözəlliyə, ahəngdarlığa xüsusi fikir vermişdir. Ata-ananın adı ilə uşaqların, bacı-qardaşların adlarının bir-birinin səs tərkibi cəhətdən uyğunluğunu xüsusilə qeyd etmək olar.

Bədii əsərlərdə də yazıçı şəxs adlarından fikirlərini daha ətraflı ifadə etmək üçün istifadə edir. Bu zaman antroponimlərin ekspressivliyi, emosional çaları daha çox diqqət çəkir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilindəki antroponimləri tədqiq edən Ə.Tanrıverdi yazır: "Dastanın antroponimlər sistemində üslubi-linqvistik prizmadan baxılırsa, türk təfəkkürünün süzgecindən keçmiş antroponimlərdə dərin fəlsəfi-psixoloji məna ilə

yanaşı, ekspressivlik, emosionallıq, ahəngdarlıq və poetikliyin qaynayıb-qarıymış şəkldə olduđu aydınlaşacaqdır¹.

Dilimizin zənginliyini, dolğunluğunu, poetikliyini özündə əks etdirən bu dastanda heç də bütün sözlər deyil, əsas məna yükünü daşıyan, semantik baxımdan daha tutumlu olan, əsas diqqət yönəldilən sözlər aliterasiyalaşır. Məsələn, mətndə “Dəli Dondar” adı varsa, alliterasiya “d” səsi üzərində, “Qazan” varsa, “q” səsi üzərində qurulur: **Dəmir Qapu Dərbənddəki dəmir qapıyı təpib alan... Dəli Dondar çapar yetdi; Qaracığın qapları, qonur atın əyası, qalmış yigit arxası Salur Qazan** və s.

Digər nağıl və dastanlarımızda, yazılı ədəbiyyatımızda antroponimlərdə alliterasiyanın zəngin formalarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Təkcə antroponimin komponentlərində deyil, adla cümlənin digər komponentinin də alliterasiyalaşması ahəngdarlığı gücləndirir: **Salavat şəhərində Sam adlı bir padşah var idi** (“Üç bacı” nağılı).

Uydurma adlarda olan alliterasiya onlarda leksik obrazlılıqla birləşərək ekspressiyanı bir qat da artırır: ahəngdarlıq adların daxilində bir neçə səslə ola bilir. Belə ki, bəzi uydurma adlarda sözün müxtəlif yerlərində eyni səsin təkrarı diqqəti cəlb edir. Bu isə sözün özünə diqqət yönəldir. Onun qavranılmasını və bu əsasda mətnin özünün dərkini asanlaşdırır. Məsələn: **Oğlan gördü ki, Qırx Qönçə xanım öz qulluqçularıyla oturub** (“Qırx Qönçə xanım” nağılı). Uydurma adlar hətta qoşa sözlər formasında yaradılıb işlədilir: **Arzu-kam” nəşriyyatının baş hesabdarı Tanış Bilişov müxbirlərimiz Haray Həşirov və Çığır Bağirovla müsahibədə demişdir** (Anar).

Şəxs adlarında alliterasiya həm aralı sözlərdə, həm də yanaşı sözlərdə müşahidə olunur. Bu zaman apelyativlər də alliterasiyada iştirak edir. Məs.: **Həmişə gözlərinin qabağında saxlayırdı, necə ki, Yəqub Yusifi saxlayırdı** (“Yaxşılıq” nağılı); **İsrafilin suri onun yanında milçək vızıltısı olacaq** (“Koroğlu”).

Uşaq ədəbiyyatında bəzən antroponimlə əlaqələnen bir neçə sözün alliterasiyalaşması özünü göstərir ki, bu da ciddi araşdırmanın nəticəsi kimi meydana çıxır. Məs.: **Sənəm səhəngi suda sındırdı. Sənubər səhnədə süzdü-sındırdı** (İ.Tapdıq).

Antroponimik seriyalarda qafiyəli formadan istifadə də mühümdür; bunlarda adların son səsləri bir-birinə uyğunlaşdırılır: **Əli, Vəli, Pirvəli; Pəri, Huri; Hadı, Hudı, Qodu, Dodu; Həsi, Hüsü, Məsi** və s.

¹ Tanrıverdi Ə.V. ”Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları, Bakı: “Elm”, 1999, s. 62-63

Onuncu yarım bölmədə məna sıxılması və bunun fonetik-üslubi obrazlılıq yaratmadakı rolundan bəhs olunur. Qeyd edək ki, müasir dilimizdə komponentləri ayrı-ayrılıqda işlədilməyən bəzi ifadələr var ki, təkcə emosionallıq xatirinə yaranmamışdır. Onlar vaxtilə dildə olmuş sözlərin fonetik dəyişikliyi və semantik daralması yolu ilə meydana çıxmışdır. Ən qədim çağlardan nağıl və dastanlarımızın dilində işlədilməsinin özü də həmin ifadələrin dildə daha erkən vaxtlardan mövcud olduğunu göstərir. Məsələn: *Xoş-beş, on beşdən sonra başladılar gün keçirməyə* (“Qırx Qönçə xanım” nağılı); *Qarı əvvəlkindən də artıq nəm-nüm eləməyə başladı* (“Qırx Qönçə xanımı” nağılı); *İbrahim hən-hün eləyib ona hücum eləyənəcən div yüyürüb tutdu onun çiyinlərindən* (“İbrahim” in nağılı)

“Xoş-beş” ifadəsi əslində tam şəkildə “xoş-beş eləmək” kimi qəbul edilsə də, əslində daha böyük məzmun-ifadənin bir komponentidir. Xalq arasında “xoş gəldin, beş gəldin” variantında işlədilən bu ifadə daha çox emosional-ekspressiv çalar daşıyır. Digər tərəfdən isə, bu formanın məzmunu daha da aydınlaşır; yəni “xoş gəldin, beş dəfə gəldin” ifadəsi kimi düşünülüb, daha aydın şəkildə gəlişin hətta beş dəfə olduğu məqamda da xoş olduğu nəzərə çatdırılır. Deməli, burada elliptiklik dildə gedən mücərrədləşmənin məhsulu olsa da, emosional-ekspressiv funksiya da əsas faktlardandır. Belə birləşmələr bəzən daxili obyektli feillər olub, fikrin daha emosional, ekspressiv təqdiminə xidmət edir. *Deməlisini dedi, tapşırılmasını tapşırdı* (“Koroğlu”); *Səhər tezdən almalsını aldı, götürülməlisini götürdü* (“Məhəmməd” in nağılı).

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**İntonasiyanın fonetik-üslubi imkanları**” adlanır. Bu fəsil dörd yarım bölmədən ibarətdir. Birinci yarım bölmədə intonasiyanın ümumi məsələləri və üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İntonasiya dilin supersegment vahidlərinə aid olaraq fonetik üslubiyyatın tədqiq etdiyi məsələlərə daxildir. İntonasiyanın əhatə və təsir dairəsi geniş olub, sintaktik vahidlərin müəyyənləşməsində də əhəmiyyətli rola malikdir. L.K.Bondarko intonasiyanın iki xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edir. Bunlardan birincisi intonasiyanın özünün mənaya malik olması, ikincisi çoxfunksiyalı olmasıdır. O nəinki dil vasitəsi kimi istifadə olunur, həm də danışanın dediyi fikrə münasibətini ifadə edir¹.

Nitq intonasiyası mürəkkəb hadisə olaraq funksionallaşmasına görə bir sıra komponentlərə – melodiya, pauza, vurğu, temp və tembrə malikdir.

¹ Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. Москва: «Просвещение», 1977, с.169-170

Nitq ifadə planına görə iki xətt üzrə təqdim olunduğu üçün fonouşlubiyat da iki yerə ayrılır: seqment və superseqment. Məhz bu növlər əsasında intonasiya üslubları fərqləndirilir. Nitq zəncirinin düzxətli seqmentlərini ifadə edən seqment səthin vahidlərindən fərqli, superseqment vahidlər öz-özlərinə, nitq səslərindən kənar mövcud ola bilməzlər. İntonasiya superseqment fonouşlubiyatın tədqiqat obyektini kimi təqdim olunur.

İntonasiya üslublarının təsviri və onların üzə çıxarılması üçün intonasiyanın sistemliliyi vacib şərtlərdəndir. Bu sistemliliyi onun komponentlərinin, habelə intonasiya vahidlərinin aspektləri ilə xarakterizə etmək olar. İntonasiyanın komponentləri sistem təşkil edir; belə ki, bu komponentlər akustik sahəsinə və funksionallşmasına görə bir-biri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan intonasiyanın birinci aspektinə aid olan melodiya, temp, vurğu, pauzanın emosional xüsusiyyətləri universal olub, bütün dillər üçün eynidir. F.Veysəlli intonasiyanın xarici və daxili növlərini ayıraraq qeyd edir ki, cümlə intonasiyasının xarici funksiyası universal xarakter daşıyır, cümlə intonasiyasının daxili funksiyası isə bu və ya digər dilin daxili qanunuyğunluqlarına tabedir. İntonasiyanın cümlə daxilində fəaliyyət göstərməsi həmin cümləni sintaqmlara bölmədən ibarətdir və cümlənin xarici funksiyasından asılı deyildir¹. İntonasiyanın daxili funksiyası dedikdə onun hər bir milli dilə aidliyi nəzərdə tutulur. İntonasiyanın komponentlərinin bir aspekti hər bir milli dil üçün spesifik olan və nitqin ritm quruluşu, onun konstruktiv-sintaktik və kommunikativ-sintaktik quruluşu, nitq axınının cümlə və sintaqmlara bölünməsi ilə, ifadənin elementlərinin kommunikativ mənası, məzmunu ilə əlaqədardır.

İntonasiya hər hansı digər fonetik hadisə kimi unilaterial xarakterə malikdir. İntonasiyanın dilin digər aspektləri ilə əlaqəsi mətn çərçivəsində meydana çıxır. Prosodiyanın funksionallaşması və komponentlərinin araşdırılması mətnin leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

İntonasiya dilin söyləm qatında fəaliyyət göstərən bir sıra prosodik ünsürlərin toplusudur. İntonasiyanın bu və ya digər funksiyası onun tərkibini təşkil edən prosodik elementlərdən (melodiya, intensivlik, pauza, temp, tembr, ritm, diapazon) birinin və ya bir neçəsinin fəaliyyəti ilə reallaşır. Bir funksiyada aktivləşən akustik vahid digər funksiyada passiv fonetik müşayiətçi olur. İntonasiyanın əsas funksiyalarından biri üslubi məqsədə xidmət etməkdir. Hətta bir çox halda mətnin intonasiya quruluşunun onun üslubi mənsubluğunun diferensial göstəricisi olduğu

¹ Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı: "Mütərcim", 2009, s.268

qeyd edirlər¹.

İkinci yarım bölmədə nağıllarda ritmin ifadə vasitələrinin təhlili verilir.

Nağılda intonasiyanın əsas komponentlərindən biri olan ritmin rolu böyükdür. Nağıllarda olan ritmliyin iki növü ayrılır: kompozisiyalı ritmlik və nitq ritmliyi. Hər bir kompozisiyalı nitq forması ekspressivliyin müəyyən tipinin özünəməxsus modelidir, nitq formasının və onun modifikasiyasının struktur məzmunu ilə əhatə olunmuşdur. Nəsrdə ritm, hər şeydən əvvəl, formal yox, məntiqi xarakter daşıyır. Burdan da ritm vahidlərinin məntiqi qruplar halında nitq kolonları və fonetik taktlar (sintaqlar), fonetik cümlələr və dövrlər şəklində iştirakı üzə çıxır. Hər bir kompozisiyalı nitq forması üçün öz sabit ritm quruluşu, öz ritmyaradan konfigurasiya elementləri var. Cümlə daxilində ritm pauza və vurğu ilə müəyyən edilir. Ritm kompozisiyalı nitq formasının tərkibinə daxil olan cümlələrin uzunluğundan və ritmyaradan qrupların ölçüsündən ibarətdir. Uzun cümlələr asta ritmə, kiçik və çox kiçik – sürətli, əsəbi, dinamik ritmə malik olur.

Heyvanlar haqqında olan nağılların şeir hissəsində kompozisiyalı ritmlik nağılın yalnız bir hissəsində verilir, qalan hissələr bu ritmikdən məhrumdur. Kompozisiyalı ritmlik heç də bütün nağıllarda müşahidə olunmur və olması vacib deyil, lakin o yerdə ki yaranır, əlavə emosional çalar formalaşdırır, bədiiliyi artırır. Lakin nəslə deyilən elə nağıllar var ki, onlarda kompozisiyalı ritmlik nağılın hər yerində özünü göstərir. Məsələn, “Qoğal”, “Turp”, “Cik-cik xanım”, “Pıspısa xanım və Dozanqurdu Düzxatun” nağıllarında qafiyə, alliterasiya, assonans bu mahnılarda ahəngdarlıq yaradır, eyni səhnələr, sözlər təkrarlanaraq nitq intonasiyasına görə tamamilə anoloji epizodlarla kompozisiyalı ritmlik formalaşdırır. Məsələn:

Tikan verdim, çörək aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır.

Çörək verdim, qoyun aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır... (“Cik-cik xanım” nağılı)

Nağıl dilində nitq ritmliyi mühüm yerə malikdir. Bu ritm keyfiyyət cəhətdən şeir ritmindən fərqlənir. Nəsrin təkrarlanan vahidləri ilə yaranan ritmdə heca və sözlər deyil, daha böyük nitq kəsikləri çıxış edir. Burada cümlələr qeyri-bərabər quruluşa malik olduğundan ritmə az diqqət verilir.

¹ Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск: «Вишнейшая школа», 1978, с.32-52

Nəsrədə ritmik mətnin mənasından, paralel cümlə konstruksiyalarından, həmcins üzvlərdən və s. üzə çıxır.

Əgər şeirdə ritm sətirədə vurğusuz və vurğulu hecaların müəyyən növbələnməsi ilə yaranır və şeir nitqində ritmik vahidlər bəndlədirsə, nəsrin ilk ritmik vahidləri kolonlardır.

Nəsr nitqinin ritmi analoji və bir-birinə çox yaxın kolon-sintaqların təkrarı sayəsində yaranır ki, bunlar eyni intonasiya ilə tələffüz olunur və bir-birindən pauza ilə ayrılır. Nəsrədə şeirə nisbətən ritmin sintaqmaları çoxdur. Bu, şeirin ritmik – ölçü, ritmik-sintaktik, bənd quruluşu ilə əlaqədardır. Məsələn, “Məlikməmməd” nağılından bir abzas götürüb onu kolonlara ayıraq:

Biri varmıuş/ biri yoxmuş/ bir padşah varmıuş/ Bu padşahın da bağında bir alma ağacı varmıuş/ Bu ağac birinci gün çiçək açarmıuş/ ikinci gündə çiçəyini tökərmıuş/ üçüncü gündə bar verərmıuş / Bu almanı hər kəs yesəymıuş/ on beş yaşında oğlan olarmıuş.(“Məlikməmməd”in nağılı)

Misal gətirilən hissə şifahi tələffüzdə 9 kolona ayrılır ki, bunlar 4, 4, 5, 16, 12, 12, 9, 9, 10 heca ardıcılığı ilə ayrılır. Göründüyü kimi, kolonlar heca miqdarına görə fərqlənirlər. Lakin abzasın ritmikliyi açıq hiss olunur. O, hər şeydən əvvəl, intonasiyanın təkrarı ilə yaranır, bütün kolonlar bir-birindən pauzalarla ayrılır və sakit nəqli intonasiya, qalxan vurğu ilə tələffüz olunur. İntonasiya dominantı elə kolonlar təşkil edir ki, onlarda güclü vurğu axırdan əvvəlki hecaya düşür. Ritmiklik onun nəticəsində yaranır ki, həmişə yanaşı dayanan kolonlarda vurğular eyni yerə düşür.

Üçüncü yarım bölmədə pauza və onun üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Pauza sintaqmatik üzvlənmə vasitəsi olaraq, məna fərqləndirici imkanlara malikdir. Pauzanın roluna qiymət verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, pauza səslənmə yox, susmaq, fasilədir. Buna görə də pazaya səslə nitqin funksiyalarını aid etmək olmaz. Pauza nitqin mənasını yaratmır, məna funksiyalarının icrasının nəticəsi olub, deyilənin başa düşülməsi üçün nitqin böyük zaman daxilində üzvlərinə ayrılmasıdır. Pauza iki müxtəlif anlayışı özündə birləşdirir: səslənmədə fasilə və intonasiya üzvlənməsində sərhədi. Üzvlənmə sərhədi kimi pauza qrammatik hadisədir, mətnin sintaktik quruluşunu əks etdirir. O yalnız dilin üzvlənən yerlərində meydana çıxır.

Qrammatik pauza fonetik, sintaktik və semantik faktorların təsiri ilə yaranır. Neytral qrammatik pauzaların fonunda öz üslub yaratma xüsusiyyətlərini qeyri-qrammatik pauzalar üzə çıxarır. Bunlar arasında şüurlu, düşünülmüş və qəsdən edilməyən pauzalar ayrılır. Qeyri-məqsədyönlü pauzalara tərəddüd və ya xezitasiya pauzaları aiddir. Onlar mətnin spontan xarakterini sübut edir və danışıq xarakterli mətnlərdə üzə

çıxır. Bu pauzalarla ifadə olunan şifahi nitqin əlaməti danışanın nitqə hazırlıqsız olması, həyəcanı, qeyri-əminliyi ilə üzə çıxır. Bu pauzaların mənalarda olan tərəddüd onları üslubi cəhətdən çalarlı pauzalara aid etməyə imkan verir. Tərəddüd pauzalarına yumoristik hekayələrdə, dram əsərlərində, nağıllarda rast gəlinir.

Pauzanın mütləq uzunluğu bir çox faktorlardan asılıdır: fraza və ya mətndə pauzanın vəziyyətindən, mətnin üslubi istiqamətindən, danışanın fərdi manerasından, mətnin mürəkkəbliyindən, məna vahidinin ölçüsündən (daha iri vahidlərdən sonra gələn pauza daha uzundur), mətnin fraza xüsusiyyətlərindən, danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən və mətni bilməsi dərəcəsiindən, mətnin emosionallığından (emosional mətndə pauza daha uzundur), pauzanın xarakterindən (qeyri-əminlik pauzaları məntiqi pauzalardan daha uzundur) və s. Bunların hər biri müxtəlif emosional-ekspressiv məzmun yaradır ki, dissertasiyada onların hər biri nağıl dilindən alınmış materiallar əsasında geniş təhlil olunur.

Dördüncü yarım bölmədə nağıl dialoqunda aktual üzvlənmədə intonativ hallardan bəhs olunur.

Ümumxalq danışığı dilinin əsas formalarından biri olan dialoq nitqi funksional-üslubi müxtəlifliklərdən biri kimi dilin kommunikativ funksiyasında özünü xüsusilə parlaq şəkildə göstərir. Dialoqun sintaktik vahidlərinin çoxu özlüyündə xüsusi struktura malikdir ki, yalnız danışığı dili üçün müəyyən situasiyalarda tipikdir. Bu strukturun formalaşmasında aktual üzvlənmə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiya və söz sırası aktual üzvlənmənin formal ifadə vasitəsi olub, qarşılıqlı surətdə biri digərini şərtləndirir. Aktual üzvlənmə prosesində cümlə iki mərkəzə – tema (məlum) və rema (naməlum) mərkəzlərinə bölünür. Məlum hissə – tema cümlənin əvvəlində işlənir, rema isə dinləyici üçün yenidir və onun qavranılması dinləyici tərəfindən müəyyən diqqət tələb edir, buna görə də o, sıra etibarilə cümlənin sonunda işlənir. Aktual üzvlənmə isə məntiqi vurğu ilə sıx bağlıdır. Sintaqmatik planda, yəni müəyyən kontekst daxilində məzmunun asılı olaraq, məntiqi vurğunun yeri dəyişir. Deməli, əlaqəli cümlələrdəki məntiqi vurğulu sözlər biri digəri ilə müəyyən innovativ əlaqəyə girir; bu da kontekstin ümumi ritminin formalaşmasında əsas rol oynayır. Məntiqi vurğu digər intonasiya vasitələri olan ton, tembr, intensivlik, pauza kimi vasitələrlə sıx əlaqəyə girir və cümlə daxilində bunlar bir-birini tamamlayır.

Qeyd edək ki, dialoqda cümlənin temasında da, remada olduğu kimi, modallıq var, lakin bu, sual formasında olsa da, təsdiq modallığıdır. Belə ki, bir çox halda sual verən verdiyi sualın cavabını bilir və onun verdiyi sualın cavabı remada təkrar olunur. Dialoq nitqində sualdakı cümlələrin

cavabda təkrar olunaraq işlənməsi dilin öz kommunikativ təbiətindən irəli gəlir. Dialoq nitqində olan təkrar ifadə – cümlə daha çox emosional olub, modal münasibəti özündə əks etdirir.

Azərbaycan dilində kontekstual müstəqil və kontekstual asılı cümlələri bir-birindən fərqləndirmək üçün dilçilikdə dörd sual tipinə müraciət olunur. Bunlar 1) tam diktal, 2) qismən diktal, 3) tam modal, 4) qismən modal suallardan ibarətdir. Diktal suallar cümlənin məzmununa aid məlumat almaq məqsədi güdür, modal suallar isə cümlə məzmununun həqiqətə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu fərqli sual tiplərinin formalaşmasında intonasiya əhəmiyyətli rol oynayır. Dəyişən nitq situasiyasında dialoqun həmişə emosional cəhətdən çalarlı olan sahəsi fərqli intonasiya konstruksiyaları ilə yaranır. Bu tiplərin hər biri dissertasiyada zəngin faktlarla izah olunur.

Dördüncü fəsil “**Tələffüzün fonetik-üslubi imkanları**” adlanır. Bu fəsil altı yarım bölmədən ibarətdir. Birinci yarım bölmədə fonetik-üslubi vasitələrin komiklik yaratmada rolu araşdırılır. Məlumdur ki, dildəki fonetik hadisə və qanunlar hər bir milli dilin öz xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Bu mənada Azərbaycan dilinin tələffüz üslubları içərisində özünü göstərən hadisələrdən maraqlısı səslərin dəyişməsi ilə yeni mənalı sözlərin yaranmasıdır. Bir sıra hallarda yazıçılar səs əvəzlənmələri nəticəsində yeni mənalı sözlərin yaranmasından üslubi vasitə kimi istifadə edirlər. Tədqiqatçılar bu formanın komik və ya satirik effekt yaratmaq, sosial bərabərsizliyi göstərmək məqsədi ilə istifadə etdiyindən bəhs edirlər¹. Xüsusən alınma sözlərin tələffüzündə özünü göstərən üslubi xüsusiyyətlərdən bədii əsərlərin qəhrəmanlarının dilində komik effekt yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Alınma sözlərdə səslərin təhrif olunması hadisəsi bəzən “xalq etimologiyası”, “yalan etimologiya”, “leksik assimilyasiya”, “xalq sözdüzəltməsi”, “uşaq etimologiyası” terminləri ilə qarışdırılır, bəzən də onları “paronimik attraksiya” hadisəsi ilə səhv salırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, “xalq etimologiyası” alınma sözlərin təhrif olunaraq tələffüz edilməsi və paronimlik tələffüzlə əlaqədar olduğu üçün tələffüzün üslubi xüsusiyyətləri ilə yaxın hadisələr kimi özünü göstərir. Əslində isə bunlar ayrı-ayrı dil hadisələridir.

“Xalq etimologiyası” adı altında söhbət elə tarixi sözdüzəltmə prosesindən gedir ki, burada yad dilin sözü milli dilin oxşar səsli sözü ilə əvəzlənir. Bu zaman sözün forması ilə yanaşı, mənasının da dəyişməsi

¹ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декадирования), Ленинград: «Просвещение», 1973, с.13.

mümkündür.

F.Sössür tanış olmayan sözün təhrif olunmasının “xalq etimologiyası” adı altında izah olunduğunu və onun analogiyadan fərqli cəhətlərini qeyd edir¹.

Alınma sözlərin təhrif olunaraq müxtəlif tələffüz formalarında işlənməsi, səhv assimilyasiyaya uğraması “xalq etimologiyası” hesab oluna bilməz. Bunlar okkazional xüsusiyyət daşıyır və surəti tipikləşdirməyə xidmət edir. Bu baxımdan həmin hadisəyə hər müəllifin özünəməxsus yanaşma tərzı vardır.

Bədii əsərlərin dilində alınma sözlərin təhrif olunaraq işlənməsi, əsasən komiklik, gülüş yaratmaq məqsədi daşıyır. Yazıçı obrazı səciyyələndirmək, onun savad, dünyagörüşü dərəcəsinə, hadisələrə şəxsi münasibətini açmaq üçün bu üsuldən də istifadə edir. Burada yazıcının da obraza, hətta konkret fakta olan münasibəti üzə çıxır. Məs.: Gülşad. *İndi paltó istəyirsiniz, onda dəli mantosu geyəcəksiniz*. Dilavər. *Dəli matros da varsan, beş də artıq!*(S.Dağlı).

Bəzən Azərbaycan dilinə məxsus söz təhrif olunur, yad dilin tələffüzünə uyğunlaşdırılır. C.Məmmədquluzadə “Bizim obrazovannılar” hekayəsində öz dilini yaddan çıxaran “obrazovanni” “*küftə*” sözünü “*qofta*” kimi səsləndirir. Bu ifadə forması ilə yazıçı dilinə yabançı olan “ziyalını” öz danışığı ilə ifşa etmişdir.

Paronimlərin də komik effekt yaratmaq funksiyası alliterasiya və qafiyə yaratmaq funksiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə də meydana çıxır. Məs.: *Dəlləxana – dəlixana* (S.Dağlı), *mitil – şitil* (S.Rəhman), *zəhmətkeşlər – zəhləmgetmişlər* (Anar).

İstər əcnəbi, istərsə də dilimizdəki sözlərin müxtəlif fonetik formalarda təqdimi yolu ilə komik effekt yaratmanın zəngin üsulları vardır ki, bunlar dissertasiyada incəliklərinə qədər təhlil olunur.

İkinci yarım bölmədə şəxs adlarının tələffüzü ilə bağlı üslubi məqamlardan bəhs edilir. Şəxs adlarının tələffüzündə özünü göstərən maraqlı üslubi cəhətlərdən biri onların bədii əsərlərdə rəngarəng tələffüz variantlarında təqdim olunması ilə yaranan bədii effektdir. Adların müxtəlif şəkillərdə tələffüzü fərqli məqsədlərlə bağlıdır. Daha çox satirik əsərlərin dilində adların müəllif tərəfindən qəsdən təhrif olunaraq işlənməsi müəllifin obraza olan münasibətini göstərir və oxucuda gülüş doğurur, bu zaman adların emosional qiymətləndirmə funksiyası artır. T.Hacıyev yazır: “Şəxs bildirən xüsusi isimlərlə bağlı satirik əməliyyatlardan biri adların təhrifi və

¹ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва: «Прогресс», 1977, с.313

cevrilməsidir...Bu, ədəbi-bədii priyom kimi yalnız tarixi şəxsiyyətlərin adlarına deyil, ümumiyyətlə, satira qəhrəmanlarının adlarına tətbiq olunur”¹.

Şəxs adlarının, xüsusilə, alınma antroponimlərin bədii əsərlərdə komik effekt yaratması onların xalq dilində tələffüzü və ya yanlış tələffüzü ilə xeyli dərəcədə əlaqədardır. Bu hala, əsasən, alınma sözlərin tələffüzündə yol verilir. Məsələn: *O gün qonşumuz mənə açıq verib deyir ki, Səfyə Lərəndir, nədir, onun kinosuna baxıb* (S.Dağlı). Burada “*Sofi Loren*” aktrisa adı təhrif olunaraq işlədilir.

Mariya Timofeyevna — Mariya Tumannifeyna (C.Cabbarlı), *Qızıyetər — Qozetta* (S.Dağlı), *Şekspir — Şeyxi-pir* (S.Qədirzadə) və s. çoxlu sayda nümunələr bədii yaradıcılığın formalaşdırdığı və fonetik-üslubi funksiya yerinə yetirdiyi faktlardır. Yalnız əcnəbi adların deyil, dilimizdə olan adların da dəyişilərək hətta başqa məzmunlu söz kimi işlədilməsi eyni məqsədə xidmət edir. *Absatəli — Əliabsət, Əliabbas — Əlövsət, Tarverdi Pirverdiyeviç — Pirverdi Tarverdiyeviç* və s. bu tipli nümunələr də üslubi məqsəd daşıyır.

Üçüncü yarım bölmədə təqlidi sözlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd edək ki, xüsusən uşaq ədəbiyyatında bu cəhət müşahidə olunur. Uşaq poeziyasında səstəsvir uşağın emosiyasına təsir etmək funksiyasını yerinə yetirir, müxtəlif fonetik üsullarla onun diqqətini çəkmək məqsədi güdür, onun köməyilə şeirin mənası açılır. Məsələn: *Yaz gələndə axşam-səhər Bağçalarda bir quş ötər: — Hop-hop! Hophop! Gül-top! Gül-top!* (M.Dilbazi); *Ara vermədən Ötürdü zindan Din-dan, Din-dan...Din-sən! Dan-sən! Çə-kic...Zin-dan...*(M.Əliyev) və s.

Göründüyü kimi, bu fonemotiplər paronimik şəkildə işlədilir və güclü ekspressiya yaradır. Bu sözlərin çoxu lüğətlərdə olan təqlidi sözlərdir. Lakin uşaq ədəbiyyatında yazıçılar tərəfindən yaradılan okkazional təqlidi sözlərə rast gəlmək olur ki, onların paronimi olmur. Belə təqlidi sözlərdə ayrı-ayrı sait və samitlər təkrar olunaraq diffuz səslərə bənzər səs birləşməsi yaradırlar. Müəyyən üslubi məqsədlə, yazıçılar müxtəlif təbiət səslərini daha emosional vermək üçün bu səslərdən istifadə edirlər. Məs.: *Qarnı yerinə qayıdanda Qədirin boru kimi açılan ağızından hayqırıya oxşayan dəhşətli səs çıxırdı: — Hıxxx. Fısss* (Z.Xəlil); *Yanğınsöndürən bərkdən qışqırdı: — Uğğuuğğuuğğuu!* (Z.Xəlil).

¹ Hacıyev T.İ. Satirik üslubda adların təhrifi və süni adlar ədəbi-bədii priyom kimi. / C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri. Bakı, 1966, s. 10-12

Bu tip okkazonal təqlidlər həm saıtdən, həm də samıtdən ıbarət olur. Təqlıdı və ya dıffuz sözlər müxtəlıf fonetık formalara və üslubı məqamlara malıkdir ki, onların hər bırı haqqında dıssertasıyada məlumat verılmışdır. Bu cərgədə rıtmık sözlərin də xüsusi yeri vardır. Onlar dil materialı olmasa da, rıtmın formalaşmasında əhəmiyyətli rola malıkdir. Məs.: *Qaçay balam qapqaradı, Ay duduy, duduy, duduy, Vay duduy, duduy, duduy* (S.Qədirzadə) ; *Qarnıma bax, Gumbuldadı. Mənim dəfım dumbuldadı. Dambıdı, Dımbıdı!Dımbıdı, Dambıdı!* (M.Əliyev)

Dördüncü yarım bölmədə paronimlərin fonetık-üslubı imkanları araşdırılır. Paronimlik nitq semantıkası hadisəsidir. O, kommunıkantlar tərəfindən bu və ya digər dildə fonetık cəhətdən oxşar sözlərin olması faktı deyil, onların nitqdə qarşılaşması faktıdır. Nitqdə ahəngdar sözlər semantık kontaminasiya münasibətinə girirlər: bir söz sanki öz mənası ilə digərinə “keçir”. Paronimlik hadisəsinin psıxolinqvistik mahiyyəti kommunıkantlar arasında yaranan paronimik ifadənin ikincili assosiasiyalarının qəbul edilməsində üzə çıxır. İkincili assosiasiyalar hadisəsinin mahiyyəti ikinci başa düşülmədə, fonetık cəhətdən oxşar sözlərin səs əlaqələrinin semantık əlaqələrə bərabərləşdirilməsindədir. Nəticədə səs mənanın bağılılığı adi ifadədən bir qədər başqa cür səslənir, məhz birinci səs birinci mənanı özünə çəkir, ikinci səs isə – ikinci mənanı özünə tərəf çəkir. Belə tormozlanmış oxşar sözlərin səs əlaqələri onların məzmununu özünə çəkir, attraksıyasını yaradır.

Paronimaziya nitqin güclü, inandırıcı və gözəl olmasına kömək edir. Bu üslubı fıqur şair və yazıçılar tərəfindən düşünölmüş şəkildə yaradılır. İki leksik vahid arasında paronimik münasibətlər müxtəlıf funksiyalarla meydana çıxır. Bu baxımdan xarakteroloji və komik funksiya bəzən üst-üstə düşür. Bu halda da paronimlik dilin üslubı sistemi ilə kəsişir.

Azərbaycan ədəbi dilində qədimlərdən üslubı faktor kimi istifadə edilən paronimlikdən müasir uşaq ədəbiyyatında daha çox istifadə olunur. Belə sözlərin mətndə yanaşı işlənməsi rıtmık deyim tərzi formalaşdırmaqla həm emosional ifadə tərzi gücləndirir, həm uşaqların zehni qabiliyyətini artırır, ayrı-ayrı sözləri daha aydın qavramağa və tələffüz etməyə kömək edir. Müəyyən cəhətdən yanıltmacları xatırladan bu dil vahidləri uşağın danışıq qabiliyyətinin yaxşılaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məs.: *Qarğılıqda Qarğı bitməz.Qarğılıqda Qarğa İtməz* (İ.Tapdıq).

Paronimləri tapmaq bir yana, onların assosiativ əlaqəsini də müəyyənləşdirmək çətin bir iş olduğundan şairdən böyük zəhmət və diqqət tələb edir. Uşaq şeiri, sadəcə, uşağı maraqlandıran əyləndirici mətn olmayıb, həm də düşündürən, zehni inkişaf etdirən rıtmık nitq olmalıdır. Bu cəhət paronimlərdə parlaq şəkildə özünü göstərir. Məs.: *Kirpi*

Körpünün yanına çatdı. Kirpi Körpüyə Kirpi çıxartdı (İ.Tapdıq); İki cöngə girdi cəngə. İki cöngə Ota yaman Girişdi, Çıxdı cəngə (İ.Tapdıq).

Bu parçaları yalnız söz oyunu, ritmik parça adlandırmaq düzgün olmazdı. Burada ciddi məzmun, informasiya yükü vardır. İ.N.Kuznetsova paronimlər arasında semantik münasibətlərin olmasına toxunaraq yazır ki, əgər fonetik oxşarlıq paronimik prosesin ilk səbəbi, mənbəyidirsə, onda bu prosesin özü mahiyyət etibarilə semantiktir¹. Bu baxımdan paronimlər yalnız üsluba xidmət etmir, habelə məna, məzmun faktoru kimi çıxış edir. Ona görə də paronimlərin fonetik-üslubi faktor kimi istifadəsinə digər bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlirik.

Dildə paronim attraksiyanın yaratdığı emosional-ekspressiv çalar da əsərin təsir gücünü artıran faktorlardandır. Əslində, eyni kökün əsasında formalaşan bu tipli birləşmələr xalis paronimlik kimi alınma bilməsə də, müxtəlif leksik mənalı bu sözlər bir semantik yuvada yaxın fonetik tərkibdə olduğundan bəzi dilçilər onları paronim kimi təqdim edirlər². Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində bəzən bu tip ifadələri daxili obyektli feil kimi təqdim edirlər. Bir-biri ilə ahəngdar iki sözün predikativ cəhətdən obrazlı yaxınlaşması paronim attraksiyanın mətnyaratma funksiyasını üzə çıxardır. Bu, özünü atalar sözlərində daha yaxşı göstərir. Məsələn: *Alan alıb varlanıb, satan satıb, aldanıb; Atdığı atdıq, tutduğu tutduq; Ələyi ələnib, xəlbiri göydə fırlanır*.

Dissertasiyada müxtəlif səslərin fərqli mövqelərində meydana çıxan, o cümlədən frazeoloji birləşmələrdə olan paronimlik və onların yaratdığı fonetik-üslubi incəliklər geniş təhlil olunur.

Beşinci yarım bölmədə fonetik dialektizmlərin fonetik-üslubi imkanları araşdırılır. Sözlərin regionlarda fərqli fonetik tərkibdə tələffüzü müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Ən çox özünü göstərən fonetik hadisə isə sədəyişməsidir. Saitlərin incələşməsi, qalınlaşması və ya eyni təsnifat daxilində bir saitin başqa saitlə əvəzlənməsi fonetik dialektizmlərdə müşahidə olunan hadisələrdəndir. Bu hadisələrin hər birinin konkret fonetik məkanı, qanunauyğunluqları vardır. İncələşmə hadisəsi a>ə, a>e, bəzi hallarda isə ı>i, u>ü sait dəyişməsində özünü göstərir. Bu faktlardan istifadə məhəlli, yaxud fərdi kolorit yaratmağa xidmət edir. Məs.: *Bəs səndən nə əcəb, ay qərdəş?* (S.Azəri); *Əmbə güllənin içinə qırma yerinə duz doldurasan* (F.Eyvazlı).

¹ Кузнецова И.Н. Паронимия в современном французском языке. АКД, «МГУ», 1977, с.9-25

² Кадимов Р.Г. Паронимическая аттракция в русской советской поэзии. АКД, М., 1985, с.5

Azərbaycan dilinin daha çox cənub, şimal-qərb regionunda özünü göstərən qalınlaşma hadisəsi də obrazın fərdiləşdirilməsi üçün onun dilində istifadə edilən üsullardandır. Məs.: *Gülücan, bir dağalığa aşağı düş, səniyənin sözüm var* (İ.Səfərli); *Ay qıvlasız, hardan belə beyqafıl peyda oldun?* (F.Eyvazlı).

Sözdə səsdüşümü də fonetik dialektizm faktı kimi alınır. Bu fakt, əsasən, sözlərin ortasında iki samitin yanaşı gəldiyi halda baş verir. Bədii əsərin dilində bu cür sözişlətmə, sözsüz ki, asan tələffüz məqsədi daşımır, yəni dil normalarında dəyişiklik etmə təşəbbüsü ilə bağlı deyil. Yazıçı, əslində, obraz yaratmaq üsullarından biri kimi bundan istifadə edir. Məsələn: *Günüzlər baxanda deyirsən, ayə, peyğəmbərdir bu adam* (Y.Səmədoğlu); *Adını çıxart otu dəyirməndə* (B.Bayramov).

Səsartımı, səslərin yerdəyişməsi, habelə alınma sözlərin məhəlli tələffüzü və s. fonetik dialektizm kimi bədii ədəbiyyatda istifadə olunan əsas vasitələrdəndir.

Altıncı yarımbölmədə fonetik kəkələmələrin fonetik-üslubi imkanları araşdırılır. Fonetik kəkələmə, yaxud nitq tutulmaları nitq defektlərinə aiddir. Bu zaman nitqdə yaranan pauzalar fərqli olur. Bəzi dilçilər kəkələmə zamanı yaranan pauzaları emosiyadan kənar, bəziləri isə emosional hesab edirlər. L.İ.Belyakova və E.A.Dyakonov linqvistik pauzalarla yanaşı, qətiyyətsiz, xezitasiya tipli pauzaların olduğunu qeyd edirlər¹. Xezitasiya nitq tərəddüdü olub, nitqin şifahiliyi ilə, improvizasiya ilə əlaqədardır. Linqvistik pauzalardan fərqli olaraq, xezitasiya pauzaları nəinki sintaqm və cümlələr arasında yerləşir, həm də onların daxilində olur, habelə böyük ardıcılığa malikdir və qeyri-fonoloji vokal birləşmələrlə ifadə oluna bilər.

Xezitasiya pauzaları yüksək informativliyə malik sözlər qarşısında meydana çıxır. Kəkələmə də nisbətən kiçik tezlikli tək-tək sözlərdə, habelə, yüksək informasiya yüklü sözlərdə yaranır. Kəkələməyə yalnız sözün deyil, cümlənin də uzunluğu təsir edir: tutulmaların miqdarı daha kiçik cümlələrlə müqayisədə daha uzun cümlələrin əvvəlində çoxluq təşkil edir. Kəkələməyə səslərin fonetik xüsusiyyətləri də təsir edir.

Nitq tutulmaları samitlərin bəzi tiplərində, xüsusən dodaq və ön dil səslərində çoxdur. Kəkələyənlər üçün kar partlayan samitlərin deyilişi daha çətinidir. Buraya *k, q, p, b, t, d* səslərini müəyyən hallarda habelə *r, l, m, n, s, z, c* samitlərini aid etmək olar.

¹ Белякова Л.И., Дьяконов Е.А. Паузы в нормальной речи и при заикании. portalus.ru/modules/psychology/rus-readme/php?...id...

Kəkələmə zamanı nitq tutulmaları nitqin müxtəlif səviyyələrinin – leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrinin qarışıqlığı nəticəsində yaranır. Bu zaman müxtəlif səviyyələrin nisbi mənası aydın olmur. Leksik və qrammatik səviyyələr ona görə qeyd olunur ki, nitq tutulmaları sözün qrammatik funksiyası, sözün informasiya yükü və nitqdə rast gəlinmə tezliyi ilə əlaqədardır. Fonetik faktorların təsiri ondadır ki, nitq tutulmaları sözün və cümlənin uzunluğundan, ayrı-ayrı səs və səs birləşmələrinin xarakterindən asılıdır.

Tutulmaların əksəriyyəti sözün birinci hecasına düşür və ilkin pozisiyada faktorun təsiri çoxluq təşkil edir. Bəzi əsas nitq hissələrində tutulmaların çoxluğunu qrammatik faktorlarla deyil, bu qrammatik kateqoriyalara məxsus sözlərin mürəkkəb səs quruluşu ilə izah etmək lazım gəlir. Digər əsas nitq hissələrində olduğu kimi, əvəzlilərdə, habelə say və zərflərdə də nitq tutulmaları müşahidə olunur.

Yazılı nitqdə kəkələmə durğu işarələri, qrafonlarla işarələnir. Səslənmə ilə qrafika arasında əlaqəni İ.V.Arnold da qeyd edir və termini qrafon adlandırır. O yazır: "Bütün bu vasitələr üslubi cəhətdən ona görə zəruridir ki, oxucuya məlumat versin ki, şifahi nitqdə prosodik elementlərlə, səsin tonu ilə, pauzalarla, bəzi səslərin uzanması və ya qoşulaşması və s. ilə nə ifadə olunur"¹. Müəllif emosional-ekspressiv çalarların verilməsində, nitqin ritmik-melodik quruluşunun əks olunmasında durğu işarələrinin üslubi xüsusiyyətlərini göstərir.

Bədii ədəbiyyatda surətlərin nitqini tipikləşdirmək məqsədilə kəkələmənin müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərindən istifadə olunur. 1) Qəhrəmanın pəltəkliyini göstərmək üçün; 2) Müəyyən hiss-həyəcanı vermək üçün; 3) Müəyyən xəstəliklə əlaqədar yaranan nitq qüsurluğunu vermək üçün; 4) Uşaq nitqinin spesifikasiyasını açmaq üçün və s. Bunların hər birinin meydana çıxma səbəbi və formaları fərqlidir. Hər hansı səsin deyilməməsi (*ha-dan yadıma düşdü?*); daxili kəsilmələr, uzanmalar və ya təkrarlanmalar (*ba...bam gəl...mədi; yo...yoldaş, deee...yirsəəən*); müəyyən səslərin təkrarlanması (*hmmm*) və s. forma və vəziyyətdə kəkələmələr vardır. Daha çox uşaq ədəbiyyatında olan kəkələmələr uşaq danışığının şirinliyini verməyə xidmət edir.

Fonetik üslubiyyat səslənmə ilə bilavasitə müəyyənləşən elə bir sahədir ki, burada linqvistik və ekstralingvistik faktorların vəhdətində meydana çıxan xüsusiyyətlərin zənginliyi dil materialının zənginliyi və

¹ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декадирования), Ленинград: «Просвещение», 1973, с.225-241

rəngarəngliyi üçün geniş imkanlar açır. Ona görə də bütün bunları bir dissertasiyada əhatə etmək mümkünsüzdür və inanırıq ki, bu sahədə yeni-yeni araşdırmalar meydana çıxacaqdır.

“Nəticə” hissəsində tədqiqatdan əldə edilən qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Əsas olan fikirləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatın bir elm kimi XX əsrin əvvəlində, “üslubiyyat” termininin keçən əsrin ortalarında formalaşmasına baxmayaraq, onun əhatə etdiyi sahə, tədqiqat dairəsi barədə yekdil fikir yoxdur. Əgər üslubi vasitələr üslubiyyatda öyrənilirsə, dilin ifadəli vasitələri yalnız üslubiyyatda deyil, dilçiliyin digər sahələrində, leksikada, qrammatikada, fonetikada tədqiq edilir. Üslubiyyatın predmeti, mövzusu üslub özüdür.

2. Dilçilikdə fonetik-üslubi kateqoriyalar müəyyənləşdirilmiş, buraya müxtəlif səviyyəli kateqoriyalardan olan emosionallıq və ekspressivlik, alliterasiya, modallıq, təkrarlıq, simmetriklik, paronimlik aid edilmişdir. Fonetik-üslubi kateqoriyalar mətn kateqoriyaları ilə də sıx bağlıdır. Dil kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-birinə inteqrasiyası ilə əlaqədardır.

3. Fonetik üslubiyyatın ifadə vasitələrinə nitqin seqment üslubi ifadə vasitələrindən olan alliterasiya, assonans, qafiyə, ritm, səstəqlid, ahəngdarlıq, səssimvolizmi ilə yanaşı, superseqment ifadə vasitələrindən intonasiya, pauza, vurğu, tələffüzün müxtəlif emosional-üslubi çalarları aid edilmişdir. Seqment və superseqment ifadə vasitələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və onlar universal statusa malikdirlər.

4. Fonetik üslubiyyat dilin digər layları ilə, o cümlədən fonosemantika və morfonologiya ilə sıx əlaqədardır. Səstəsvir hadisəsinin əhatə etdiyi səssimvolizmi və səstəqlid fonosemantikanın araşdırdığı sahələrdəndir. Fonetik üslubiyyat habelə psixolinqvistikə, mətn dilçiliyi, tarixi-müqayisəli dilçilik, neyrolinqvistikə, mətnin bədii nəzəriyyəsi, sosiolinqvistikə, nitq mədəniyyəti, interferensiya, variantlıq nəzəriyyəsi ilə də bağlıdır.

5. Dilin universal xüsusiyyətlərindən olan variantlılıq bütün səviyyələrdə olduğu kimi, fonetik səviyyədə də üzə çıxır. Variantlılıq faktı yanılmacları, heyvanlar haqqında olan nağılların mahnılarında, nağıl frazeoloji formulalarında, atalar sözlərində, tapmacalarda, uşaq oyunlarında, sanamalarda xüsusi şəkildə özünü göstərir. Müxtəlif variantlarda işlənsələr də, hər bir dil faktında səslərin ahəngdarlığı, alliterasiya əsas xüsusiyyət kimi qorunur.

6. Antroponimlərdə, frazeologizmlərdə, atalar sözü və məsəllərdə qoşa sözlərdə və digər vahidlərdə alliterasiya, assonans, paralelizm, intonasiya-ritm özəllikləri və s. onlardakı fonetik-üslubi faktorun ciddi

olduğunu göstərir. Bu vahidlər dərin məzmun və cəlbədicə formanın – səslənmənin vəhdətində yaranır ki, bu da xalqın dil materialına həssaslığından irəli gəlir.

7. İntonasiyanın fonoloji səviyyəsində olan çətinliklər intonasiyanın özünün kompleks xarakterindən irəli gəlir. Nitq intonasiyası mürəkkəb hadisə olaraq funksionallaşmasına görə bir sıra komponentlərə: melodiya, pauza, temp və tembrə malikdir. Nağıl mətnində intonasiyanın kommunikativ funksiyası ilə yanaşı, ekspressiv-modal funksiyası da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İntonasiyanın komponentlərindən olan ritmliliyin iki növü – kompozisiyalı ritmlilik və nitq ritmliyi müxtəlif səciyyələrə malik olub, hər biri fikrin emosional-ekspressiv ifadəsində mühüm rol oynayır.

8. İntonasiyanın əsas komponentlərindən olan pauza səslənmə yox, susmaq, fasilədir. Buna görə də paузaya səslə nitqin funksiyalarını aid etmək olmaz. Pauza nitqin mənasını yaratmır, məna funksiyalarının icrasının nəticəsi olub, deyilənin başa düşülməsi üçün nitqin böyük zaman daxilində üzvlərinə ayrılmasıdır. Paузaların üslubi xüsusiyyətləri qeyri-məqsədyönlü edilən xəzitasiya və tərəddüd paузalarında üzə çıxır. Onlar mətnin spontan xarakterini sübut edir və danışıq xarakterli mətnlərdə üzə çıxır.

Azərbaycan nağıllarında paוזanın üslubi xüsusiyyətləri həmcins üzvlər arasında, qoşulma konstruksiyalarda, əlavələrdə, qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə formalaşan cümlələrdə, xüsusiləşmələrdə və s. xüsusi şəkildə özünü göstərir. Yazıda paוזanın ayrılması durğu işarələrinin köməyi ilə həyata keçir. Durğu işarələri yazıda yalnız qrammatik ayrılmaya xidmət etmir, ifadə və cümlələrin emosional-ekspressiv rəngarəngliyini təzahür etdirir.

9. Universal dil hadisələrindən olan dialoqun sual-cavab cümlələrində intonasiyanın ifadə etdiyi üslubi çalarlar nağıl mətnlərində daha aydın üzə çıxır. Sual-cavab cümlələrində aktual üzvlənmə daha çox intonativ səviyyədə reallaşır ki, bunlar şifahi ədəbiyyat mətnlərində xüsusilə özünü göstərir. Azərbaycan nağıl mətnində ümuminformativ və ümumverifikativ, xüsusi informativ və xüsusi verifikativ sual-cavab cümlələrinin ayrı-ayrı növlərində intonasiyanın üslubi xüsusiyyətləri və tonun hərəkəti fərqli formalarda təzahür edir.

10. Supersegment hadisələrdən olan tələffüz üslubi faktor kimi geniş imkanlara malikdir. Alınma sözlərin tələffüzündə olan üslubi xüsusiyyətlərdən bədii əsərlərin dilində komik effekt yaradılması üçün istifadə olunur.

Alınma sözlərin təhrif olunaraq işlənməsi hadisəsini “xalq etimologiyası” və paronimliklə eyniləşdirmək olmaz. Paronimlik estetik, “xalq

etimologiyası” izahedici funksiyanı yerinə yetirir. Paronimlərin komik effekt yaratmaq funksiyası alliterasiya və qafiyə yaratmaq funksiyaları ilə əlaqədə meydana çıxır.

11. Tələffüz geniş mənada dilin fonetik vəzifə və imkanlarının məqsədəuyğun çalarlıqlar sisteminin yaradılması, yəni şifahi ədəbi dil üslublarının fonetik imkanlar sisteminin müəyyənəlməsidir. Şəxs adlarının tələffüzündə meydana çıxan üslubi xüsusiyyətlər yazıçıya komik effekt yaratmaq üçün geniş imkanlar verir. Burada alınma adların danışıq dilində təhrif olunması ilə yanaşı, milli adların müxtəlif üslubi məqsədlərlə ixtisar olunaraq işlənməsi, bir neçə adın birləşərək uzun ad kimi tələffüz olunması, saitlərin uzadılaraq tələffüzü, şəxs adlarının ümumi isimlərlə paronimlik yaratması kimi məsələlər diqqəti çəkir.

12. Paronimlik çox mürəkkəb və özünəməxsus dil hadisəsi olub fonetik-üslubi kateqoriyalardan hesab edilir və Azərbaycan dilində qədimdən bəri üslubi dil hadisəsi kimi mövcud olmuşdur. Paronimlərin üslubi funksiyaları alliterasiya, assonans, qafiyə ilə qovuşaraq paronimasiyanı formalaşdırır. Paronimik frazeoloji birləşmələrdə üslubi faktor kimi özünü göstərən sinonimlik, variantlılıq, antonimlik fonetik-üslubi vasitələrlə birləşib emosionallıq və ekspressivlik yaradır. Fonetik yaxınlığın bazası əsasında sözün şəklini dəyişməsi, izah edilməsi, yeni motivləşmə – bunlar elə paronim sözdüzəltmədir. Paronimik derivasiya nəticəsində yeni frazeoloji paronimlər də əmələ gəlir.

13. Səstəsvirin məşğul olduğu məsələlərə təqlidi sözlərdə səslə mənə arasında əlaqə və səssimvolizmi aiddir. Səstəqlidi sözlərin fonoloji sistemində fonemləri fərqləndirən və mənaya malik olan, səstəsvir funksiyasını həyata keçirən fonemotipdir. Fonemotip özünəməxsus invariant olub, fonemlərin səstəsvir funksiyasını dəyişmədən fonemlərin variantlaşmasını həyata keçirir. Səs variantlılığı dilin fonetik quruluşunun bütün komponentlərini, eləcə də mətnin intonasiya quruluşunu əhatə edir.

Şeirdə mənə ilə səslənmə arasında ahəngdarlığın təmin edilməsində vasitəli təqlid əhəmiyyətli rol oynayır. Sözləri hecalara bölmək, müəyyən səsləri uzatmaq və ya təkrarlamaq üçün okkazional qrafondan istifadə olunur.

14. Bədii əsərlərdə üslubi məqsədlərlə istifadə olunan vasitələrdən biri fonetik dialektizmlərdir. Fonetik dialektizmlərdə özünü göstərən fonetik-üslubi hadisələr içərisində incələşmə və qalınlaşma, samit və saitlərin əvəzlənməsi, səs düşümü, səs artımı bədii əsərlərdə kolorit yaratmaq üçün istifadə edilən əsas üsullardandır. Alınma sözlərin dialektlərdə təhrif olunaraq tələffüz edilməsi faktından yazıçılar öz əsərlərində surəti tipikləşdirmək, komik effekt yaratmaq məqsədilə istifadə

edirlər.

15. Fonetik üslubiyyatın tədqiq etdiyi məsələlərdən biri tələffüzdə özünü göstərən nitq defektləridir. Nitq defektlərinə aksent və fısıltılıqla birlikdə, kəkələmə də aiddir. Nitq tutulmaları da kəkələmənin növü kimi alınmalıdır. Kəkələyənlərin və sağlam adamların nitqindəki ardıcılığın pozulma səbəbləri oxşardır və eyni faktların təsirinə məruz qalır. Kəkələmə universal xarakter daşıyaraq bütün xalqların dilində özünü göstərir. Kəkələmə zamanı yaranan pauzalar müəyyən emosionallığa malik olur. Kəkələməyə cümlənin uzunluğu, sözün ritmik quruluşu təsir edir. Kəkələmə zamanı hansı səsin tələffüzündə daha çox çətinlik olduğunu qeyd etmək mümkün deyil, belə ki, onlar səsi kəkələyən şəxsə də dəyişə bilər. Tutulmaların əksəriyyəti sözün birinci hecasına düşür və ilkin pozisiyada faktorun təsiri çoxluq təşkil edir.

Dissertasiya ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un şəxs adlarında səs ahəngdarlığı. “Dil, etnos və etnonimiya”. Bakı, “Örnək”, 1994, s.36-38.

2. Qafiyənin akustik və orfoqrafik səciyyəsi. Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika. I buraxılış, Bakı, Dilçilik İnstitutu, 1994, s.115-117.

3. Atalar sözlərində ahəngdarlığın yaranmasında fonetik vasitənin rolu (qafiyə əsasında). Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika, II buraxılış, Bakı, Dilçilik İnstitutu, 1994, s.106-107.

4. Antroponimlərdə səs ahəngdarlığı. Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika. IV buraxılış, Bakı, “Mütərcim”, 1995, s.110-111.

5. Azərbaycan qoşa sözlərində səs ahəngdarlığı. Loqos, Bakı, “Örnək”, 1997, s.128-132.

6. İdiomlarda alliterasiya. Loqos-2, Bakı, “Elm”, 1997, s. 94-106.

7. Azərbaycan atalar sözlərində şəxs adlarının ahəngdarlığı. Azərbaycan onomastikası problemləri, VII, Bakı, “APİ”, 1999, s.27-30.

8. S.Rəhimovun əsərlərində şəxs adlarının ahəngdarlığı. Azərbaycan onomastikası problemləri, VIII, Bakı, “APİ”, 2000, s.40-43.

9. Təqlidi sözlərdə səslərin rolu. Filoloji araşdırmalar, XIII, Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.115-119.

10. Bədii əsərlərdə şəxs adlarının təkrarı. Azərbaycan onomastikası problemləri XI (Onomastika məsələlərinə həsr olunmuş konfransın materialları), Bakı, “APİ”, 2003, s. 127-131

11. Uşaq ədəbiyyatında şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri. Tədqiqlər № 2, Bakı, “Elm”, 2003, s. 277-285

12. Azərbaycan tapmacalarında alliterasiya. AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, №2(3), 2005, s. 156-160
13. Uşaq şeirlərində təkrarların üslubi xüsusiyyətləri. Tədqiqlər – 1, Bakı, “AMEA” nəşri, 2008, s. 167-175
14. Bədii əsərlərdə uydurma şəxs adlarında üslubi xüsusiyyətlər. AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı, “AMEA” nəşri, 2009 № 1, s. 139-147.
15. Atalar sözü və məsəllərdə antroponimlərin işlənmə xüsusiyyətləri. AMEA, Bakı, “Elm”, Terminologiya məsələləri. 2010, s. 67-72
16. Nağıl və dastanlarda antroponimlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, 2010№ 8, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, “Elm və təhsil”, s. 215-223
17. Nağıllarda söz sırasının üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Elmi Xəbərlər, 2010 №5. s. 157-163
18. Yarımçıq təkrarlar. Azərbaycan Dillər Universiteti , Bakı, Elmi Xəbərlər, 2010, №4, s. 50-55
19. Nağıllarda intonasiyanın üslubi xüsusiyyətləri. BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), Bakı, “Mütərcim”, 2010, s. 19-24
20. Paronimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, 2010 № 5, s.99-106
21. Звуковая гармония в фразеологических формулах (Frazeoloji formulalarda səs ahəngdarlığı). Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2011 №11 (34), Журнал научных публикаций, Москва, с. 145-149.
22. Antitezada fonetik üslubi vasitələr. Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları, “Elm və Təhsil”, Bakı, (iyun, 2011-ci il), s. 108-114
23. Folklorda şəxs adlarının təkrarının üslubi imkanları. (həmmüəllif) T.Насиєv. Bakı Universitetinin Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, 2011 №4, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, s.5-12
24. Сингармонизм в фразеологизмах (Frazeologizmlərdə səs ahəngdarlığı). Информационно-коммуникационное пространство и человек. Материалы международной научно-практической конференции 15-16 апреля 2011 года. Пенза-Москва-Витебск, 2011, s. 42-51
25. Azərbaycan dilində paronim frazeologizmlər. Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan

olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları 4-7 may, BSU, Bakı-Gəncə, 2011, s. 436-441

26. Folklorda somatik frazeologizmlərdə təkrarların fonetik-üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları 1-5 may, BSU, Bakı, 2012, s. 237-240

27. Azərbaycan dili frazeologizmlərində məna daralması və fonetik-üslubi obrazlılıq. Bakı, "Türkologiya", 2012 №1, s.29-35

28. Somatik frazeologizmlərdə paronimlik. Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri. Azərbaycan dövlətçiliyinin 94 illiyinə və Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 9 iyun, 2012, "Elm və təhsil", s.372-375

29. N.Gəncəvinin əsərlərində şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri. "Nizami Gəncəvi-870"(məqalələr toplusu) "Elm və təhsil", Bakı, 2012, s.210-221

30. Komiklik yaratmada fonetik-üslubi cəhətlər. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, "Elm və təhsil", Bakı, 2012, s.113-120

31. Fonetik kəkələmənin üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş IV elmi Beynəlxalq konfransın materialları, BSU, 1-4 may, 2013-cü il. s.212-213.

32. Şəxs adlarında paronimlik. Terminologiya məsələləri, 2013 №2, Bakı, "Elm", s.107-113

33. Şəxs adlarında tələffüzlə bağlı üslubi məqamlar. Tədqiqlər, 2014№1, Bakı, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, s.93-103

34. Azərbaycan dilində fonetik dialektizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları 2014, 5-7 may. Bakı-Azərbaycan, s.254-257

35. Təqlidi sözlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, 2014, s. 122-128.

36. Stylistical peculiarities of phonetic stuttering (Fonetik kəkələmənin üslubi xüsusiyyətləri). Avstriya, beynəlxalq simpozium (Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives). 2nd International symposium 15th February, 2014, Austria, Vienna. S. 222-229.

37. Azərbaycan dilində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. "Elm və təhsil", Bakı, 2014, 176 s.

38. Pauzanın üslubi xüsusiyyətləri (I hissə). Dilçilik İnstitutunun əsərləri №1, Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, s.122-131.

39. Fonosemantika ilə fonoslibiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi. BSU, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, 5-7 may, 2015. Bakı-Azərbaycan. s.423-426

40. The paronyms in the Azerbaijani proverbs (Azərbaycan atalar sözlərində paronimlik). Asian Journal of Scientific and Educational research № 1(17), January-June, 2015, Volume II, “Seoul National University Press”. Source Normalized Impact per Paper (SNIP): 3.752, s. 432-444

41. The theoretical problems of phonetic stylistics (Fonetik üslubiyyatın nəzəri məsələləri). Asian Journal of Scientific and Educational Research №1 (17). January-June, 2015, Volume II, “Seoul National University Press”. (SNIP):3.752 Scimago Journal Rank (SJR): 3.926, s. 509-519

42. Pauzanın üslubi xüsusiyyətləri (II hissə). “Tədqiqlər-2”, 2015, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, s.173-187

43. Nağıl dialoqunda aktual üzvlənmə. “Türkologiya”, 2015 №4, s.14-2

44. Fonetik-üslubi kateqoriyalar. AMEA Xəbərlər, 2015№1, humanitar elmlər seriyası, 2015, s.208-212

45. Azərbaycan dilində fonetik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri. 2016, Bakı: “Elm və təhsil”, 323 s.

46. Fonetik üslubiyyatın morfonologiya ilə əlaqəsi. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq Konfransın materialları, I hissə, 3-5 may, Bakı, BSU, 2016-cı il, s.341-343

47. İ.Nəsiminin dilində paronimlər. “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları (I hissə). Bakı, “Elm və təhsil”, 14-15 noyabr, 2016-cı il, s.320-324

48. Speech defects and their stylistic peculiarities (Nitq defektləri və onların fonetik-üslubi xüsusiyyətləri).REVUE ROUMANIE DE LINGUISTIQUE (Romanian review of linguistics)Vol.LXII, Numarul 2, MAY-JUNE, ISSN: 0035-3957, 2017 – SPECIAL ISSUE, p.189-197

49. Стилистические возможности звуковых изменений в словах (Sözlərdə səs dəyişmələrinin üslubi imkanları). «Язык и культура», выпуск 19, том IV (184), Киев, 2017, с.370-378

50. Yanılmaclarda və ritmik sözlərdə səstəsvir leksikasının fonetik-üslubi xüsusiyyətləri. Akademik Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş

“Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Konfransın materialları, Bakı, 24-25 aprel, 2017-ci il, s. 238-242.

51. Sərlövhələrdə paronimlik. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 4-5 may, 2017-ci il, Bakı-Azərbaycan. s.209-211.

Фонетическая стилистика азербайджанского языка

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из " Введения", четырех глав, "Заключения" и списка использованной научной и художественной литературы. Во "Введении" обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, источниках, методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава "Теоретические проблемы фонетической стилистики" состоит из пяти подглав, в которых под научным углом зрения рассматриваются теоретические проблемы фонетической стилистики. Отмечается, что стилистика как самостоятельная область языкознания имеет специфические категории. Однако определение стилистических категорий, проявляющихся в комбинаторике смежных лингвистических фактов, представляется довольно спорным. Экспрессивность, эмоциональность – фонетико-стилистические категории, аллитерация же, модальность, повторы, симметричность, паронимия, интонация, ритм – фонетико-стилистические средства, вернее, фонетико-стилистические категории реализуются фонетико- стилистическими средствами. Фонетическая стилистика связана с другими областями языкознания – фоносемантикой и морфонологией. В первом случае звукоподражательные слова, во втором же случае парные слова являются общим объектом исследования обеих областей языкознания. В данной главе также дается критический обзор научных концепций и взглядов различных ученых на рассматриваемые проблемы.

Во второй главе " Стилистические особенности аллитерации", состоящей из десяти подглав, на основе обширного фактического материала систематизируются и анализируются фонетико-стилистические особенности аллитерации в художественном языке и фольклоре. Аллитерация, будучи одной из основных особенностей древнетюркского стиха и обладая широкими выразительно- изобразительными возможностями, служит важнейшим средством создания образности в азербайджанском языке. Аллитерация наиболее ярко проявляется в скороговорках,

дразнилках, пословицах и поговорках, загадках, фразеологизмах и других единицах, усиливая их выразительность.

В третьей главе "Фонетико-стилистические возможности интонации", состоящей из четырех подглав, речь идет об общих проблемах интонации и ее стилистических особенностях. Интонация, будучи суперсегментной единицей языка, входит в число проблем фонетической стилистики. Интонация – единство взаимосвязанных компонентов. Вместе с ударением интонация образует просодическую систему языка и служит важным средством формирования высказывания и выявления его смысла. Ритм, один из основных компонентов интонации, проявляется в азербайджанских сказках в двух формах: композиционная ритмика и речевая ритмика. Пауза, являющаяся средством синтагматического членения, объединяет в себе два понятия: перерыв в речи и граница интонационного членения. В главе на основе конкретных фактов и примеров исследуются данные особенности, отмечается важная роль интонации, в том числе и паузы, в диалоге (вопрос-ответ), в формировании темо-рематических отношений

В четвертой главе "Фонетико-стилистические возможности произношения" в шести подглавах освещается роль фонетико-стилистических средств в создании комизма. Особое внимание уделяется иностранным именам, передаваемым в искаженной форме в народном языке, что еще более усиливает комический эффект. Писатель тем самым раскрывает характер персонажа, дает его речевую характеристику и показывает его отношение к другим героям произведения. В данной главе на основе фактического материала анализируются экспрессивность и эмоциональность, создаваемые фонетическими диалектизмами, звукоподражательными словами, заиканием в художественном языке. Выясняется, что заикание, будучи психологическим актом, связанным с речью, играет важную роль в достижении стилистической цели. Паронимы, схожие по звучанию и близкие по произношению, связаны и семантически.

В "Заключении" обобщаются основные результаты и выводы исследования. В конце дается список использованной научной и художественной литературы.

Phonetic stylistics of the Azerbaijani language

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", four chapters, "Conclusion" and list of used scientific and artistic literature. "Introduction" contains substantiation of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; information about the object, subject, purpose, tasks, sources, methods of the research, defended theses, appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter " The theoretical problems of phonetic stylistics" consists of five subchapters. The theoretical problems of phonetic stylistics are considered from the scientific standpoint. It is noted that stylistics as an independent sphere of linguistics has specific categories. Determination of these categories that show themselves in combinatorics of adjoining linguistic factors is rather disputable. Expressiveness and emotionality are phonetic-stylistic categories, but alliteration, modality, reiteration, symmetry, paronyms, intonation, rhythm are phonetic-stylistic means, or rather phonetic-stylistic categories are realized by phonetic- stylistic means. Phonetic stylistics is connected with the other spheres of linguistics: phonosemantics, morphonology. Onomatopoeic words and twin words are common objects of these two spheres. The chapter also contains a critical review of the different scientists' conceptions and ideas about the considered problems.

The second chapter " The stylistic peculiarities of alliteration" consists of ten subchapters. The phonetic- stylistic peculiarities of alliteration in the artistic language and folklore are systematized and analysed on the basis of the vast factual material. Alliteration being one of the main peculiarities of the ancient Turkic verse and having wide expressive and figurative abilities is an important means of imagery in the Azerbaijani language. Alliteration shows itself very strikingly in tongue-twisters, teasers, proverbs and sayings, riddles, idioms and other units intensifying their expressiveness.

The third chapter " The phonetic- stylistic abilities of intonation" that consists of four subchapters is about the general problems of intonation and its stylistic peculiarities. Intonation being a supersegment language unit is one of the problems of phonetic stylistics. Intonation is unity of interconnected elements. Intonation together with stress forms

prosodic system of the language and is an important means of formation of statement and detection of its meaning. Rhythm, one of the main components of intonation, shows itself in two forms in the Azerbaijani tales: composition rhythmic and speech rhythmic. Pause being a means of syntagmatic division combines two notions: interval in speech and border of intonation division. These peculiarities are analysed in the chapter ; it is emphasized that intonation including pauses plays an important role in a dialogue (question - answer) and formation of theme-rheme relations.

The fourth chapter "The phonetic- stylistic abilities of pronunciation" that consists of six subchapters elucidates the role of the phonetic- stylistic means in creation of comicality. The special attention is given to foreign names that are pronounced in distorted form in people's language and it intensifies comical effects. Thus a writer reveals the character's nature, gives his speech description and shows his attitude to the other heroes of the work. The chapter also contains the analysis of expressiveness and emotionality created by the phonetic dialecticisms, onomatopoeic words, stuttering in the artistic language on the basis of the factual material. It appears that stuttering being a psychological act connected with speech plays an important role in realization of the stylistic purpose. Paronyms having similar sounding and close pronunciation have also semantic connection.

"Conclusion" contains the generalization of the main results of the research. The list of used scientific and artistic literature is at the end of the dissertation.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ

На правах рукописи

НАРГИЗ МУСА КЫЗЫ ГАДЖИЕВА

**ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ-2018